

Акматов Кыялбек, Шадыева Эркеайым

**КЫРГЫЗ ТИЛИ
БОЮНЧА
ЖАТ ЖАЗУУЛАР
5 – 11-класс**

*Кыргыз тили жана адабият мугалимдери үчүн
колдонмо*

- ✚ Жат жазуу жаздыруунун технологиялары;
- ✚ Жат жазуу үчүн тексттердин топтому;

Бишкек, 2016

УДК 821.54-16

ББК 84.8

А 24

Ош шаардык билим берүү башкармалыгынын усулдук каанасы
тарабынан басмага сунушталган.

Жооптуу редактору:

педагогика илимдеринин кандидаты, доцент **Б.Абдухамидова**

Рецензиялагандар:

Филология илимдеринин кандидаты, доцент **Зулайка Тагаева**

Педагогика илимдеринин кандидаты, доцент **Ж.Уразова**

А 24

Акматов К., Шадыева Э.

Кыргыз тили боюнча жат жазуулар. Бишкек: 2016 – 76 б.

ISBN 248-9967-17-090-5

Колдонмодо жат жазуу жаздыруу боюнча методикалык сунуштар берилди. Стилистикалык жат жазуу жаздыруу тууралуу көрсөтмө берилип, жат жазуу үчүн тексттердин топтомдору сунушталды.

Китеп жогорку окуу жайынын филология багытында окуган студенттерге, орто мектептин мугалимдерине арналат.

А 24

УДК 821.54-16

ББК 84.8

ISBN 248-9967-17-090-5

© Акматов К., Шадыева Э., 2016

ЖАТ ЖАЗУУ ЖӨНҮНДӨ...

Кыргыз тили сабагында окуучунун сабаттуулугун байкоо, чейректик, жылдык жыйынтыктарды чыгаруу, окуучунун кыргыз тили сабагынан билим сапатын аныктоо максатында программада белгиленген сааттын негизинде жат жазуу алынат. Жат жазууга атайын саат бөлүнүп, окуучулар жазган текст мугалим тарабынан анализделип, бааланат.

Жат жазуу деген терминди түшүндүрүүдө окумуштуу С.Рысбаев төмөндөгүдөй пикирин айтат: “Жат жазуу” деген терминдин функционалдык маанисин тактап, дидактикалык ролун тууралап түшүнүү менен, такыр башкача мааниде чечмелөө зарылдыгы келип чыкты. Ал мындан көрүнөт, тактап айтканда, баланын жазуу ишкердүүлүгү бир нече иш-аракеттердин: угуу, көрүү, окуу, сүйлөө сыяктуу кеп ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрүн өзүнө синтездеген, аны жыйынтыктаган, бир нече деңгээлдеги – тыбыш – тамга – муун – сөз – сүйлөм – текст жазуу сыяктуу иш-аракеттерине чейин камтыган жатыгууну көздөгөн өзүнчө бир системаны түшүндүрөт. Ал система бирин-бири уланткан, тамганын каллиграфиясын туура сактап жазуудан, аларды бири-бирине туура улантып курап жазууга; муундук структураны так сактоо, сөздү, сөз айкаштарын туура түзүп жатыгуудан сүйлөм, андан текст түзүп же уккан текстти туура, так жазып жатыгуу функцияларын бүтүндөй өзүнө камтыйт. Көрүп жазуу аркылуу жатыгуу, угуп жазып жатыгуу да көңүлдөн чыкпайт. Ал өтө татаал да, жоопкерчиликтүү да процесс экендиги талашсыз. Бул жерде бардык машыгуу иш-аракеттеринин натыйжасы жазып жатыгуу болуп саналат. Ушундан улам жатыгып жазуу түшүнүгү келип чыгары мыйзам ченемдүү көрүнүш. Андай болсо, жат жазуу жаттаганын гана туура жазуу эмес, сөздү, сүйлөмдү, текстти эне тилдин эреже-нормаларына жараша туура жатыгып жазуу деген өзгөчө дидактикалык функцияны өзүнө камтыган, бүткүл жазуу иш-аракеттеринин функционалдык маанисин жалпылаган түшүнүктү билдирет. Андыктан, “жат жазуу” деген термин биз буга чейин түшүнүп келген тар маанисинен алда канча кеңири болгон, баланын

сабаттуу жаза билүүсүнүн деңгээлин гана аныктабастан, эне тилиндеги кеп маданиятынын деңгээлин да түшүндүргөн жазуу иш-аракетин түшүндүрөт”.

Мектептердин баарында эле жат жазуунун түрлөрүнүн бардыгы колдонула бербейт, анткени ал мугалимге байланыштуу. Сабактын усулун жакшы түшүнгөн, өз предметине кызыккан чыгармачыл мугалимдер гана жат жазуунун түрлөрүнүн көпчүлүгүн колдонот. Мектеп практикасында кыргыз тилчи мугалимдер **текшерүү жат жазуусуна** басым жасоо менен гана чектелет. Ал эми мектеп практикасында мындан сырткары диктанттын төмөндөгүдөй түрлөрүн пайдаланышат: **көрүү, эскертүү, угуу эскертүү, тандалмалуу, эркин, текшерүү ж.б.ж**ат жазуулар.

Мисалы С.Рысбаев мектепте жазылуучу жат жазуунун төмөндөгүдөй түрлөрүн белгилейт:

- ✚ сөздүк;
- ✚ үйрөтүүчү;
- ✚ эскертмелүү;
- ✚ чыгармачыл;
- ✚ тандалмалуу;
- ✚ эркин;
- ✚ өздүк;
- ✚ чейректик;
- ✚ жылдык жыйыктыктоо.

Жогоруда айтылган ар түрдүү жат жазуулардын ичинен көп жазылганы эскертүү жана текшерүү жат жазуулары. Бул жат жазууларды жазуу менен окуучулардын орфографиялык, пунктуациялык сабаттуулугун арттырабыз. Мындай жат жазууларда формалык каталарга гана маани берилет.

Стилистикалык жат жазуу.

Ал эми стилистикалык жат жазуу жөнүндө айрым мугалимдердин түшүнүгү да жок. Бул жат жазуу мектеп практикасында чоң мааниге ээ. Стилистикалык жат жазуу окуучулардын кеп ишмердүүлүгүндөгү мазмундук каталардын пайда болушуна бөгөт болот деп ишенимдүү айта алабыз.

Стилистикалык жат жазууну мезгил-мезгили менен жаздырып туруу окуучулардын кызыгуусун жаратат. Окуучулар бул жат жазууну жазуу менен эне тилинин стилистикалык жактан

өнүккөндүгүн, тилдик бирдиктерин көркөмдүк боектуулугунун молдугун сезет жана кыргыз тилинин стилистикалык өзгөчөлүктөрүн, стилдик жаралышындагы маанисин аңдап түшүнө билет.

Текшерүү жана эскертүү жат жазууларын жазууда окуучунун чыгармачылыгына анча көңүл бөлүнбөйт. Окуучу мугалим тарабынан коюлган талапты аткарууга гана аракет жасайт. Ал эми бул жат жазуунун дагы бир өзгөчөлүгү, негизинен окуучулардын жеке ишмердүүлүгүнө, өз алдынча эркин иштөөсүнө, чгармачылыгына байланыштуу аткарылат. Ошондуктан окуучулар стилистикалык жат жазууга кызыгуу менен мамиле кылышат.

Стилистикалык жат жазууну жазуу үчүн жат жазуу жазуунун эрежелерин окуучуларга түшүндүрүү шарт. Мүмкүн болушунча ишти так, тыкандык менен, талапка ылайык аткарууга окуучуну көнүктүрүү зарыл. Бул жат жазуунун текстинин текшерүү жана эскертүү жат жазуусунун текстинен айырмасы тема коюлбайт. Ар түрдүү мазмундагы сүйлөмдөрдүн топтомунан турат. Бирок өзгөчө көңүл бурулуучу жагдай, ал сүйлөмдөрдүн грамматикалык темалар менен байланыштуулугу. Жат жазуу бир бөлүм (фонетика же лексика ж.б.) өтүлүп бүткөндөн кийин, грамматикалык билимин бышыктоо максатында жазылат.

Ал эми биз өз тажрыйбабызда пайдаланылган стилистикалык жат жазууну жазуунун тартиптерин (эрежелерин) сиздерге сунуш кылабыз. Бул методикалык сунушту колдонуу, андан жыйынтык чыгаруу окуучу үчүн күйгөн, кыргыз тилинин тагдыры үчүн ойлонгон мугалимдерибиз үчүн таяныч болот деген ишеничтебиз.

Стилистикалык жат жазууну аткаруу тартиби төмөндөгүчө:

1. Мугалим алдын ала, класстын жаш өзгөчөлүгүнө жараша, грамматикалык тема менен байланыштуу стилистикалык катасы бар 10-15 сүйлөмдү (5-класс, 10 сүйлөм) жат жазуунун тексти үчүн тандап алыш керек;

2. Тандалган сүйлөмдөр стандарт ак баракка жазылат. Ал сүйлөмдөр көлөмү жагынан чакан жана дидактикалык талаптарына ылайык келүүсү шарт;

3. Жат жазууну жазуу үчүн кош барак пайдаланылат. Алынган барактын кошулган жери 3-4см өлчөмүндө бүктөлөт

(себеби, жазылган диктанттарды папкага тиркөөгө ыңгайлуу болот) окуучунун толук аты-жөнү, классы, мектеби жазылат;

4. Ал эми 2-ички бетине да стилистикалык жат жазуунун катталган номуру жазылат: № 1 стилистикалык жат жазуу;

5. Жат жазуу экинчи беттен баштап, ар бир сүйлөмгө номур коюлуп, жол (сап) башынан жазылат. Сүйлөмдөрдүн аралыгы ачык жазылуусу шарт;

6. Жат жазуунун ар бир сүйлөмүндө ката болушу керек. Башка жат жазуулардай эле 45 минуталык убакыт берилет.

Жат жазууну жаздырууда мугалим төмөндөгү ыкмаларды пайдаланса болот;

Биринчи ыкма: Жат жазууну жазуунун эрежеси менен окуучуларды тааныштыруу мугалимдин негизги милдеттеринин бири. Окуучуларга жат жазууну жазууга даяр болууну эскертет жана алардын даярдыгын текшерет.

Экинчи ыкма: Жат жазуунун тексттин окуп берүү, б.а., жаздыруу. Туура окуп жаздыруунун да мааниси чоң. Мугалим басып жүрүп окуп жаздырууга да жарабайт, окуучулардын бардыгы мугалимдердин сөзүн ачык, даана угуп турушу керек. Ошондуктан бир жерде туруп окуп жаздыруу керек. Диктант убагында мугалим ары-бери басып жүрүп окуп жаздырса, балдардын ою бир жерде турбайт. Мугалим басып жүрүп, балдарга бир жакындап, бир ыраактап жүрүп окуп жаздырса, б.а., мугалимдин үнү бирде катуу угулуп, бирде акырын угулуп, балдардын тез чарчашына себеп болот.

Үчүнчү ыкма: Жат жазууну текстин плакатка чоңойтуп жаздырып, доскага илип койсо да болот. Ал жазуулар окуучуларга даана көрүнө турган сыя менен жазылышы керек.

7. Бөлүнгөн убакыт бүткөндөн соң, жат жазуу жыйналып алынат. Бүтпөй калса, үйдө же акыркы сабакка чейин жазууга берилбейт. Жыйналган жат жазуулар кызыл сыя менен мугалим тарабынан текшерилет.

8. Жат жазуунун жыйынтыгы атайын маалымат баракчасына түшүрүлүп оккучуларга көрүнүктүү жерге илиниш керек.

9. Жат жазуу мугалим тарабынан бааланат. Мисалы 5-класс үчүн 10 сүйлөм ала турган болсок, ал төмөндөгүдөй критерийлер аркылуу бааланыш керек:

“5” деген баа стилистикалык каталар окуучу тарабынан толук оңдолсо же бир катадан ашпаган ишке коюлат.

“4” деген баа туура эмес оңдолгон сүйлөмдөрдүн саны үчтөн ашпаган (жетөө туура болсо) жат жазууга коюлат.

“3” деген баа туура эмес оңдолгон сүйлөмдөрдүн саны бештен ашпаган (туурасы алып же беш сүйлөм) учурда коюлат.

“2” деген баа “3” коюлуучу иштин чегинен ашып, алты же жети ката кетирген иштерге коюлат.

“1” деген баа каталардын саны “2” деген баанын нормасынан ашып кеткен диктанттарга коюлат.

Ал эми тексттин көлөмү класстардын деңгээлине жараша 5-класс үчүн 5, 6-класс үчүн 10, 7-класс үчүн 15, 8-класс үчүн 20, 9-класс үчүн 25, 10-класс үчүн 30, 11-класс үчүн 30 сүйлөмдөн турган текст берилиши керек.

10. Оңдолбогон сүйлөмдүн алды кызыл сыя менен сызылышы керек. Эгерде ката оңдолгон болсо, суроо белгиси (?) сүйлөмдүн аягына коюлат.

11. Кийинки сабакта каталардын үстүндө иштөө жүргүзүлөт.

12. Ар бир окуучу доскага чыгып, өздөрүнүн катасын аныктоого аракет жасайт. Бул учурда жазган жат жазуулары аларга таратылып берилиши шарт. Эгер өздөрү оңдой албаса, бири-бирине көмөктөшүү зарыл.

13. Ар бир чейректин аягында текшерүү жат жазуусу сыяктуу эле стилистикалык жат жазуу да жаздырып, тиркеп туруш керек.

14. Жылдын аягында тиркелген жазуулардын жыйынтыгы маалымат баракчасы аркылуу чыгарылып, жетишкен ийгиликтер жана кемчиликтер белгиленүүсү шарт.

Стилистикалык жат жазуунун үлгүсү:

2014-жыл 4-апрель

№4

1. Биздин Ата мекен тынчтык.
2. Күзүндө ысык-суук да болот.
3. Кыргызстанда 80 ден ашык 21-калк көп.
4. Нандын баласы токоч.
5. Чалдан бата ал.
6. Уранды доскага чыгып мисал иштеди натуура деди эжекеси.
7. Айгүл сууга тез түш да, тез чыккын.

8. Бактылуу бол деп айтышты эле карыгандар.
9. Айша сабакка активный катышат, Айнура сабакта пассивдүү катышат.
10. Оштогу жеңем тааныш жеңем, айылдагы жеңем
сопственный жеңем бир тууган.

Демек, жат жазуу жаздырууда да мугалимден чыгармачылык талап кылынат. Анткени, чыгармачылык менен уюштурулган жазуу иштеринин натыйжасы окуучулардын тилдик сабаттуулугуна көмөк көрсөтөрү талашсыз. Мына ошол жазылган жумуштарды баалоодо төмөндөгүлөргө маани берүү керек:

“5” деген баа – иш таза жазылып, грамматикалык тапшырмалары туура аткарылса, бирок одоно эмес бир орфографиялык же пунктуациялык ката жиберилсе коюлат;

“4” деген баа – иш таза жазылып, бирок грамматикалык тапшырмаларды аткарууда 2 орфографиялык-пунктуациялык ката кетирилсе коюлат;

“3” деген баа – иш негизинен, таза жазылып, өзүнүн оңдоолору бар, ошону менен бирге, грамматикалык тапшырмалардан 2 жана орфографиялык-пунктуациялык 5тен ашпаган ката кетирилсе коюлат;

“2” деген баа – иш булганыч аткарылып, ошого жараша грамматикалык тапшырмалардан жана орфографиялык – пунктуациялык жактан 8ден ашык ката кетирилсе коюлат;

“1” деген баа – иш аткарылбай, жалпы 12ден ашык ката кетирилсе коюлат.

Айрым учурда, иш таза аткарылып, одоно эмес бир нече катарлар кетирилсе, аларды топтоштуруп, 3 катаны 1 ката катары эсептөөгө жол берилет.

ЖАТ ЖАЗУУ ҮЧҮН ТЕКСТТЕР

V класс

I. 4-класста өтүлгөндөрдү кайталоо

ДОЛОНО

Бул жалгыздап кичирээк дарактай же топтошуп ири бадал түрүндө өсүүчү өсүмдүк. Ал негизинен токой өсүмдүгү болгону менен бакчага өстүрсө да болот. Долононун гүлдөрүнүн жыты жагымсыз, шагы тикендүү болот. Ошентсе да анын бутактарына кичинекей чымчыктар уя салат. Аларды кызыктырган дал ошол тикендер. Тикендери менен долоно душмандарынан коргонот, шагына коргологондорду да коргойт.

Кичинекей чымчык тикендүү бутактарды аралай эркин уча алат. Ал эми тикендер уя бузар эпсиз чоң куштардын жазасын берет. Долонодогу уяга мышык, карга, жапалак үкү жете албайт.

Эгер силер да өз багыңарга чымчыктарды үйүр алдыргыңар келсе, долоно олтургузгула. Чымчыктар ага сөзсүз уя салып, балапан басып чыгарышат.

(95 сөз)

ГҮЛСАРЫ

Бир маалда кыл аркан тумшугун сылай өтүп, мойнуна илинди. Гүлсары андан да шек албай тура берди. Анан Гүлсары кетенчиктеп жөнөй бермекчи болду эле, моюндагы кыл аркан сыйыртмактап тартылып келип, тык токтотту. Гүлсары кежең эте бир жулкунуп алды, болбоду. Ошондо эси чыгып, турган жеринде так секирди, көзү чарасынан чыга кошкуруп, кишенеп жиберди. Жанталашып көккө дагы атылды, анан үстү-үстүнө аба чапчыды. Күн элтендеп топтой секирип, шакек-тегерек ичке алкактарга сынып кеткендей асманга толуп чыкты, туш-тарапка дөңгөлөндү. Анан тоо да, күн да өчүп, Гүлсары бүткөн бою калчылдап, караңгы түндү чапчылап калды.

(90 сөз)

ААЛЫ ТОКОМБАЕВ

Кыргызстандын биринчи эл акыны Аалы Токомбаев 1904-жылы Кемин районундагы Көк-Ойрок айылында туулган. Жашынан жетим калып, көп кыйынчылыктарды башынан өткөргөн. Кичине кезинен окууну эңсеп, Ташкенттеги Орто Азия университетине окууга кирген.

1924-жылы Кыргызстандын «Эркин-Тоо» деген биринчи газетасына Токомбаевдин «Октябрдын келген кези» аттуу ыры жарыяланган. Ушул мезгилден тартып ал кыргыз адабиятындагы бардык жанрда чыгармаларды жаратып, кийин кыргыз адабиятында биринчи жолу ыр түрүндөгү «Кандуу жылдар» романын жазган.

А.Токомбаев Кыргызстандын жазуучуларынын ичинен биринчи академик, биринчи Социалисттик Эмгектин Баатыры болгон. Ал акын гана эмес, прозаик, драматург, публицист, коомдук саясий ишмер да эле. 1988-жылы дүйнөдөн кайткан.

(94 сөз)

II. Сөз айкашы. Сүйлөм жана анын түрлөрү. Баш жана айкындооч мүчөлөр.

КҮЗ МЕЗГИЛИ

Мына, күз мезгили да келди. Күздүн башталышында аба ырайы салкын, жагымдуу болот. Жаратылыш бизге күзгү белектерин тартуулайт. Дарактардын жалбырактары кызыл, сары түскө боңлуп, табияттын ажарын ачат.

Бактардан, огороддордон, талаалардан түшүм жыйналып, кампаларга толтурулат. «Жөжөнү күздө санайт» дегендей, ар бир сарпталган эмгектин натыйжасы аныкталат. Күзүндө канчалык катуу мээнет кылсаң, кышта ошончолук ток жашайсың.

Күз ортосунан тартып күн сууй баштайт. Жаан-чачын да болушу мүмкүн. Жалбырактар жерге түшө баштайт. Бул болсо кыштын жакындап калганын, ага даяр болууну эскертет.

Кандай болгон күндө да, күз мезгили – өзүнчө бир керемет. Жайкы эс алуудан кайткан окуучулардын, студенттердин билим өлкөсүнө карай сапары башталып, ал андан ары улана берет.

(101 сөз)

ОКШОШТУРУУ

Каныбек алдыртадан чалдар менен кемпирге карады. Бирок эч кимге окшото албады. Кемпирди энеси Ажарга да окшотуп көрдү. Эч окшоштугу жок. Ажар кызыл тору, болук эле жана бети-башында так, көзүндө чечи жок боло турган. Анын үстүнө анын жашы быйыл кырк жетиге гана чыкмак. Ошондуктан он жылдын ичинде мынчалык карып, чачтары агарып өзгөрүлүшү мүмкүн эмес эле. Тиги кийинки келген чалдын нускасы жана белиндеги кисеси Жолойго окшогон менен, анын көрүнүшү дагы Жолойго окшободу. Көздөрү жыртайып, сакалы аппак болгон. Он жыл ичинде Жолойдун мындай чал болору дагы Каныбек үчүн мүмкүн эмес сыяктанды. Бирок кандайдыр бир түшүнүксүз окшоштуктар кемпирди Ажарга, кийинки чалды Жолойго окшотконсуйт.

(100 сөз)

III. Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү. Татаал сүйлөм жана анын түрлөрү.

КАЙРАН ТЕРЕКТЕР

Кайран теректер! Арадан канча заман өткөнүн ушундан эле билүүгө болбойбу?

Саламатсыңарбы, асылзат теректер! Силерди элдин келечегин тилеп тиккен, багып-өстүргөн кишинин айткандарынын баары келди. Мына эми ал эл-журтун душмандан коргош үчүн кан майданга аттанып жөнөп кетиптир... Мынча эмне үрөйүнөр учуп, муңдана шуулдайсыңар? Кыш келе жатат, саргарган жалбырактарыңарды шамал отоп, жылаңач калганыңарга кейип турасыңарбы? Ооба, бороон-чапкындуу кыш да болот, бирок жаз да келет... Кейибегиле, теректер, муңданбагыла... Биз силерди жакшылыкка багыштап тиккенбиз. Силер толукшуп бүрдөгөн жаздын биринде жеңиш да келер, тынчтык да келер...

(83 сөз)

КУЙРУЧУК

...Молдо атчан үргүлөп келатты. «Олжого» түшкөн тайды жетелеп алган. Бир маалда жетегиндеги тай чиренип баспай калгандыктан, артын карап, бир бакырып алды да, атын камчылап качып жөнөдү. Тай кандайдыр бир балээге айланып, аны тиктеп турган экен. Молдо үйүнө келип курмандыкка мал союп, «балээ» тууралуу элге айтат, ооруп да калат. Бирок көп узабай «балээнин» сыры ачылды. Көрсө, молдонун үргүлөп келатканын көргөн Куйручук жыланачтанып, денесине ылай шыбап, бети- башын да боңп, молдо жетелеп келаткан тайдын жүгөнүн шыпырып алып, өз мойнуна салып, чирене туруп калган экен. Ошентип элди алдаган молдо эл алдында маскара болду. Куйручук өз жоруктары менен бай-манаптардын терс жоруктарын ашкерелеген.

(99 сөз)

КИЙИНЕ БИЛҮҮ ДА ӨЗҮНЧӨ МАДАНИЯТ

Кийимди жараштыра кийүү да өзүнчө өнөр, маданият. Кездемең арзан болсо да өзүнө куюп койгондой жарашып турсун. Көпчүлүк адамдар мода деп эле көрүнгөн кийимди кие беришет. Ал өзүнө жарашабы-жокпу, аны менен иши жок. Ошондуктан, өзүндүн боюна, мүчөңө жарашкан фасонду тандай билишиң керек. Өз стилиңди жаңылбай тандап, өзүңө өзүң сын көз менен караганга үйрөн. Кездеменин өзүңө жарашкан түрүн, өңүн ылгай бил. Турмуштагы окуяларга, ар кыл жагдайларга жараша кийинүү өтө маанилүү жана бул маданияттуулукту билдирет. Стилдин түрлөрү көп: официалдуу, классикалык стиль, эркин стиль, улуттук стиль, жаштардын стили. Аларды бири-биринен ажырата бил жана зарыл учурда алардын ар бирин колдоно бил.

Кийимди жарашыктуу кийүү менен таза кийүү да керек. Тазалык-адептүүлүктүн белгиси.

(101 сөз, Кызыма кырк нуска. Түз.:Ж. Умарова)

IV. Фонетика. /ндүү жана үнсүз тыбыштар. Графика.

АТА-ЭНЕ КАДЫРЫН БААЛАЙ БИЛ!

Сенин азыр эркелеп өсө турган бактылуу балалык учуруң. Бирок, эстүү эрке бол. Турмуштагы кыйынчылыктарды сен дагы кичинекей жүрөгүң менен сезе билишиң керек. Анткени, сен ушул коомдун мүчөсүсүң. Коомдо жашап туруп, коомдон сырткары болууга эч мүмкүн эмес. Барчылык менен жокчулукту, жеткиликтүү турмуш менен тартыштыкты бири-биринен ажырата билүү керек. Ак менен караны, ачуу менен таттууну бири-биринен айырмалаган сыңары дос менен душманды да айрый билүү зээндүүлүккө үйрөтөт. Ата-энесин обу жок кыйнаган балдар, кыздар да болот. Оюндагысын бербеген андай балдар ата-эненин кадырын биле бербейт. Ата-эне балдары үчүн жандарын карч уруп, аракет кылып, эч нерсесин аябайт. Мына ушуну бала да баалай билүүсү, түшүнүүсү керек. Сезимтал болуп, туура ой жүгүртө билүүгө көн.

(108 сөз, Кызыма кырк нуска. Түз.:Ж. Умарова)

ТАМЕКИ ЧЕГҮҮ-БУЛ ЭҢ ЖАМАН ӨНӨКӨТ

Тамеки чегүү адамзаттын ден соолугуна, айрыкча аялдарга залал тийгизет. Саламаттыгы жакшы адамдардын организмде дайыма зат алмашуу процесстери жүрүп, динамикалык тең салмактуулук сакталат. Тамеки чеккенде зат алмашуу процесстери жабырланат. Тамекидеги уулуу заттар бойдун өсүүсүнө тоскоол кылып арыктатат, иммунитетин начарлатат. Өпкө жүрөк ооруларынын пайда болуусуна шарт түзөт. Ашказанында жарасы бар оорулуулардын 98 пайызы тамеки тарткандар болуп саналат. Бала чагынан тамеки чеккенде рак оорусу менен ооруп калуу коркунучу көбүрөөк. Тамеки чеккен адамдын эске тутуу жөндөмү начарлап, уйкусу бузулат, туталанчаак болуп кетишет. Тамекиге берилип кеткен адам ансыз тура албай калат. Организминин баарын ууга айландырат. Ошондуктан ар бир бала мындай илдеттен алдын ала сактанып,

чылым чекмек түгүл, анын түтүнүнө турбоого аракеттениши абзел.

(99 сөз, Кызыма кырк нуска. Түз.:Ж. Умарова)

КЕЧИРИМ СУРОО

Кечирим суроо-адамдык карым-катнаштагы асыл сапаттардын бири. Адам баласынын айбанаттардан айырмачылыгы акыл-эси десек, акыл-эстин бир көрүнүшү - өзүнүн жиберген катачылыгы үчүн башкалардан кечирим сурай билүү. Адам өзүн тааныбаган, аралашпаган, эч катышы жок адамдарга зыян да, залал да келтире албайт.

Мисалы, элсиз аралда жашаган Робинзон гана адамдарга ыңгайсыздык жараткан эмес.

Айталык, автобуста байкабай бирөөнүн бутун тебелеп алдынар, дасторкон үстүндө чай төгүп алдынар, айткан акылын укпай ата-энеңерди ачуулантып алдынар. Дагы башка ушундай окуяларга туш болдунар дейли. Ушундай жагымсыз жагдайлардан чыгуунун бир жолу кечирим суроо болуп саналат.

(100 сөз, Кызыма кырк нуска. Түз.:Ж. Умарова)

V. Лексика. Сөздүн тике жана өтмө мааниси.

Синоним, омоним, антоним.

МЭЭ ЧАРЧАГАНДА

Эске тутуу жөндөмдүүлүгүнүн начарлоосуна ар кандай кырдаалдар себеп болот. Уйкусуздуктан баштап, тамеки чегүү, аракеттик жана турмуштук башка кырдаалдар мээнин “иштебей калуусуна” алып келет. Мындай учурда адамга сөзсүз түрдө профессионалдуу жардам талап кылынат. Мээни иштетүү үчүн дайыма машыгууларды өткөрүп, аны туура “азыктандыруу” керек экендигин ар кимибиз эле биле бербейбиз.

Эң жөнөкөй жана тез таасир берүүчү машыгуу-ыр жаттоо болуп саналат. Ыр жаттоо балдардын гана иши эмес. Чоң адамдар дагы дайыма ыр жаттап жүрсө мээнин тез чарчашына жол бербейт. Мүмкүн болсо башка көп информацияларды, айрыкча капа кылып, көңүл чөгөрө турган нерселерди сактап, ойлонуп,

капа болуп жүрүүдөн алыс болуу керек. Маанай чөгүп, капа болуудан мээде картизол аттуу гармон иштелип чыгат, ал эске тутууну бат эле начарлатып жиберет.

(105 сөз, Кызыма кырк нуска. Түз.:Ж. Умарова)

УЛУКМАН АКЕ

Улукман акенин дарыгерлиги жөнүндө эң көп легендалар айтылат. Бир жолу Улукман аке эл кыдырып жүрүп, жети жыл төшөктө жаткан адамга жолугат. Анын тамырын кармап айыкпасын айтат. Бирок арадан он күн өтпөй, баягы төшөктө жаткан жигиттин ойноп жүргөнүн көрөт да, таң калат. Жигитти эмнеден айыктың десе, төөнун сүтүнөн дейт. Ошондо, Улукман аке: -Атандын көрү ай, айыгаар оорунун дарысы өзү келет деген чын экен го, сага жети жыл тул калган төөнүн сүтү жана жыландын уусу керек эле, мен алар табылбайт го деп, айыкпайсың деп койгон элем. Көрсө, төөнүн сүтүн саап койгондо, жыландын уусун түкүрүп кеткен тура,-дейт. Улукман аке жөнүндө мындан башка да көп легендалар айтылат.

(96 сөз, Кыргыз адабиятынын антологиясы. Элдик балдар фольклору)

VI. Морфология, орфография. Уңгу жана мүчө. Сөз түркүмдөрү. Зат атооч.

ЭҢ БААЛУУ ЗЫЯНКЕЧ

Аялзатынын ажайып сулуулугуна сулуулук кошуп, ажарын ачып, чырайына чыгарып турган көркөмдүктөрдүн бири табигый жол менен пайда болгон берметтер болуп эсептелет. Атына жараша заты да, баасы да төп келишкен берметтердин пайда болушу да кызык.

Берметтин пайда болуусунун баштапкы этабы – моллюсканын раковинасына кум же башка зыяндуу организмдин кирип кетүүсү менен башталат. Бул “чакырылбаган конок” жараткан ыңгайсыздыктан кутулуу максатында аны ошол замат акактын жука катмары менен каптоого киришет. Ошентип ал бөтөн организм келечектеги берметтин ядросу болуп калат.

Көптөгөн жылдар бою бор сымал жука катмар менен каптала берип, андан бир нече ар түрдүү көлөмдөгү берметтер пайда болот. Бул да болсо табияттын көп сырларынын бири.

(100 сөз)

БАЛАНЫН ТИЛЕГИ

Ал кайрадан жээкте турду. Ортодо агымы катуу шар дайра, өйүздөгү шагылда алиги маралдар. Мына ошондо бала маралга карап: “Мүйүздүү Бугу–Эне, мүйүзүнө бешик илип, Бекей таежеме апкелип берчи. Суранам, бешик апкелип берчи, Бугу – Эне. Алар да балалуу болушсунчу”. Ушинтип жалынып сыздаган бойдон бала суу үстү менен Мүйүздүү Бугу–Энеге чуркап баратты. Суу оюлбады, буту малынбады, бирок өйүз жээкке да жетпеди, бир ордунда тыпылдап чуркап тургансыды. Ага карабай Мүйүздүү Бугу – Энеге жалынып - жалбара берди: “ Мүйүзүнө илип , бешик апкелип берчи. Атам ыйлабасынчы, Орозкул аба Бекей таежеми урбасынчы, экөө балалуу болушсунчу. Ошондо мен баарын жакшы көрөм, Орозкул абамды да жакшы көрөм, бирок аларга да бир баланы берчи, айланайын, Бугу – Эне. Мүйүзүнө илип, бешик апкелип берчи...”

(100 сөз)

ЖЫЛ

Балдар, силердин жыл сүрүү боюнча түшүнүгүңөр барбы? Анда эмесе, чычкан менен төөнүн окуясына көңүл бургула.

Карыялардын айтуусунда чычкан менен төө жылга кирмекке талашып, чатакташкандан кийин башка айбанаттар мындай деген: “ Күндүн чыкканын ким биринчи көрсө, ошол жылга кирсин “. Төө таң атканча уктабастан, жатпастан күн чыгышты карап турду. Чычкан мени булар жектеди, төөнүн бою узун, күндү биринчи көрөт деп, айласы кете таң атканча ары – бери жүгүрүп жүрдү. Анан эптеп төөнүн кулагына чыга калып, кайра кире качып кеткен. Ошентип чычкан күндү биринчи көрүп, жылга кирген. Жини келген төө чычканды таппай күлдөн издейт. Көбүнчө төөнүн күлгө оонаганы ошондон дешет.

(93 сөз)

КОҢН МЕНЕН ТАШБАКА

Коңн өзүнүн тез чуркай алгандыгын дайыма мактанчу. Анын мактанганын угуп тажаган ташбака коңнду жарышка чакырды. Токойдогу бардык жаныбарлар алардын жарышканын көргөнү чогулушту. Ошентип , жарыш башталды. Коңн чуркап кыйла алдыга озуп баратып, артын карады. Ташбаканын акырын келе жатканын көрүп ага кыйкырды: “Ташбака, сен мындай жүрүшүң менен кантип жеңишке жетем деп ойлойсуң?”

Анан “Убакыт бар, бир аз эс ала турайын” деп кынтайып уктап кетти. Ташбака кыбыраса да эч жерге токтобостон маарага жетип келди. Жаныбарлардын куттуктаган ызы – чуусунан коңн ойгонуп кетти. Дароо жүгүрүп жөнөдү. Бирок кеч болуп калган болчу. Ошентип, мактанчаак коңн жеңилип калды.

(90 сөз)

VII. Сын атоочтун грамматикалык түзүлүшүнө карай бөлүнүшү. Этиш сөз түркүмү.

“МАНАС” ЭПОСУ

Кыргыз элинин эпосу ”Манас” – эрдикти, жоокердик ар-намысты, Мекенди ыйык тутууну даназалаган залкар чыгарма. Кыргыз эли өзүнүн эркиндиги менен көз карандысыздыгын коргоп, чет элдик баскынчыларга каршы кылымдар бою баатырдык менен күрөшүп келген. Каршылык көрсөтүүнүн кубаттуу күчү- эрдик менен баатырдык гана кыргыздарды толук жок болуп кетүүдөн сактап калган. Ар бир салгылаш элдин чыныгы уул-кыздарынын көп эрдиктерин жаратып келген. Баатырдык менен каармандыкты даңазалап ырдоонун түбөлүктүү темасына айланган.

“Манас” - кыргыз эпосунун байыркы үлгүсү катары кыргыз элинин азаттык, көз карандысыздык үчүн күрөшүп, анын адилет, жыргал турмуш, ой-тилегин көркөм чагылдырган чыгарма.

(90 сөз)

ЫСЫК-КӨЛ ТУУРАЛУУ ЛЕГЕНДА

Илгери типтик тоонун чокусунда хан сарайы бар экен. Бул сарай бир кардуу ханга тиешелүү эле. Бир күнү хан бир кедейдин сулуу кызы бар деп угуп калды. Хан ошол замат жигиттерине ал кызды алып келүүгө буюрду. Кыз: “Ханга күң болуп жүргөнчө өлүм артык”, - деп хан сарайдын терезесинен секирип кетти. Ошол замат хандын таштан салынган сарайы кулап, анын ордуна көпкөк, жылуу бир тоодой көл пайда болот. Ал көлдү элдер Ысык-Көл деп аташты.

Жайдын ачык күнү, күн батып бара жаткан мезгилинде ал хан сарайдын калдыктары көрүнүп турат жана кыздын муңканып ыйлаган үнү угулат дешет.

(91 сөз)

VIII. Жылдык кайталоо жүргүзүү.

ЭКИ БАЛА

Элдин баары аны менен кошо ата-энесинин өлгөнүн көрүп, из кубалап атчандардын артына түшүштү. Жетмек кайда. Токойго киришкенде караңгы кирди. Эки бала ыйлап жатып, уктап калышты. Түн тынч өттү. Сүрдүү токойдун жырткычтары, желмогуз келбеди. Экөө ойгонсо, күн чыгып калыптыр. Экөө турду да, из артынан жөнөштү. Алар душмандары экенин наристелер кайдан билсин. Токойдун жемиштери менен тамактанып алып кете беришти. /ч күн, үч түн дегенде бийик дөбөгө келип токтошту. Ылдый жакты карашса, көк жайыкта той болуп жатат. Тигилген үйлөрдө эл да көп экен.

Балдар дөбөдөн түшүп барышты. Душмандар балдардын сүйлөгөн сөздөрүнөн кыргыздар экенин билишти. Бул экөөнү жоготуу үчүн жезкемпирдин колуна тапшырды.

(98 сөз)

М/ЧӨЛ

Кыргыз эли жылдан чоң убакытты эсептөө бирдигин мүчөл дешкен. Мүчөл жылдардын кандайча жаралгандыгы жөнүндө

Махмуд Кашкари мындай болумушту келтирет. Түрк кагандарынын бири өзүндө бир нече жыл мурда болгон согушту изилдемекчи болот. Бирок анын датасын тактоодо аябай кыйналат. “Биз аябай кыйналгандай болуп бизден кийинки муундар да кыйналбасын, андыктан он эки ай менен асмандагы он эки зодиактын атын негиз кылып, он эки жылга ат коюшубуз керек. Кийин жыл эсеби ошол жылдардын айланышы боюнча жүргүзүлсүн жанан бул нерсе жакшы салт болуп калсын “, - деп сунуш кылат. “ Сиздин айтканыңыздай болсун “, - дешип увазирлери да жактырат.

(90 сөз)

VI класс

I. 5 – класста өтүлгөндөрдү кайталоо.

ДААНЫШМАН КАРЫЯНЫН ЖООБУ

Эт желип, кымызды кана жутушканча, эч сөз болгон жок. Ормон көк ташка отуруп сурады:

-Кайсы жерден болосуз, карыя?

-Асманында шумкар айланган, тоолору булут челген, жайнаган малы бар, арча жыттуу абасы бар жерден болом.

-Кайсы элден болосуз, карыя?

-Башы бар, мээси жок, байлыгы бар, ээси жок, малын тынч бакпай, ашын аш кыла албай эсирген элден болом.

-Кайсы айылдан аттандыңыз, карыя?

-Каткырыгы таш жарган, төрүндө отуруп тапкан акылы босогодон ашпаган, бири баштап, миңдин убалында калган айылдан чыктым.

-Кимди тосуп чыктыңыз, карыя?

-Алы бар, акылы жок, өз деп жакынын гана баккан, өзгө деп коңшусун чапкан, алыска уча албаган, көтөрүлсө коно албаган, кыска өмүрүн узун деп жүргөн, ырысын көтөрө албай тебелеп күлгөн бир баатыр боло турган эле. Ошону тосуп чыктым.

(116 сөз)

КИШТЕ

Эки киши ойноочу байыркы оюндардан. Шахматтан айрым жүрүштөрү менен айырмаланышат. Киштеде король-кан, ферзь-баатыр, ладья-уруу аксакалы, слон-төө, конь-ат, пешка пияла же жоокер деп аталат. Киште деген сөздүн мааниси шахматтагы шах деп королго коркунуч туудурган маанини билдирет. Киштеде шахматтагыдай кан рокировкаланбайт. Канга аттан бөлөк ар кандай фигура мат бере берет. Жоокер оюнду биринчи баштаганда гана алдындагы жүрүш жолунун бирин аттап, кийинки экинчи жолго көчө алат. Калган убакта, жүрүш сайын жоокер бир жолго гана жүрүүгө укуктуу. Канга коркунуч туулса, оюндун бир партиясында эки оюнчу тең бир жолу гана канды

атча жүрө алат. Эгер жүрүүгө жол жок болсо жеңилет. Калган жүрүштөрү шахматтан айырмаланбайт. Оюнга шахмат тактасы жарактуу.

(109 сөз, Ысмайыл Кадыров. Кыргыз маданиятынан тамган тамчылар)

БУГУ ЭНЕ

Балдарым, мына эми мен силердин энеңермин. Мен силерди ак кардуу алкак Ала-Тоосу бар, күмүштөй Теңир-Тоосу бар, боордо токой чери бар, ортосунда Көк Теңирдин жерге тамган көз жашындай мөлтүр Ысык-Көлү бар жерге алпарам. Кыргыз тукуму курут болуп кетээрде экөөң элдин атын өчүрбөй кайра тукум уласын, укум-тукумуна мекен болсун деп мен ал жерди Теңирден сурап алдым.

Мына ушул жер силерге мекен болот. Жер тилип, эгин эккиле, мал багып, балык уулагыла. Ошентип бейпил кеңчилик, бейпил тынчтыкта миң-миң жыл өмүр сүргүлө. Учунар узарып, урук-тукумуңар көбөйсүн, алдыңарды бала басып, арканарга мал толсун. Сүйлөсө тилге жатык, укса кулакка мукам, алыстан ала келген эне тилинерди укум-тукумуңар унутпасын, эне тилинде эл-жерин даңазалап ырдап жүрсүн. Кишиден кем болбогула, башка элге тең болгула. Мен эми силерге, силердин укум-тукумуңарга Умай энемин, силер менен түбөлүккө бирге жүрөм.

(131 сөз)

II. Диалектилик жана кесиптик сөздөр. Терминдер. Историзмдер. Архаизмдер. Неологизмдер.

КЫЗ КУУМАЙ

Жигит атын темине камчыланып, алдыда чаап бараткан кызга улам чукулдоодо. Жарданып караган эл кыйкырык-сүрөөн салып, экөөнүн тамашасына батууда. Бул кыргыздын элдик оюндарынын бири – кыз куумай.

Аттын мыктысын кыз тандап алат, андан калган атты жигит минет. Жигит кызды кууп жетүүдө бир топ тоскоолдуктарга учурайт. Кыздын минген аты күлүгүрөөк болот, оюндун башында

кыздан жигит 20 – 25 метр аралыкка артка коюлат. Жигит кызга жете алса мөөрөй алат. Эгер жетпей калса мөөрөй кыздыкы.

«Кыз куумай» оюну мелдеш катарында эмес, оюн тамаша катарында ойнолгондо маарага чейин жигит кызга жетпей калса, кыз атынын башын кайра буруп, жигитти кубалап камчы менен сабоого укуктуу, эгер жигит кызга жетсе, анын бетинен сүйүүгө укук алат. Азыр кыз куумай оюну - бизде майрамдардагы тамашалуу оюндардын бири.

(114 сөз)

ҮЛҮШ БЕРҮҮ

Күзүндө кырман маалында эгин бастырылып, саман-топонунан арылтылганда алгачкы кызыл “Аккуланын үлүшү” деп моло таш тарткан аттын жем баштыгына салынып, атка илинет. Андан кийин ошол уруудагы жетим-жесир, жалгыз бойлорго алган эгинине ээсинин пейилине жараша үлүш бөлүнүп ыраазычылык бата алынат. Ушундай үлүш берилгенден кийин калган эгин үйүнө ташылат, берекеси артат.

Той-топурунда мейман келип мал союлганда дагы эле айылдагы жетим-жесир, жакырларга үлүш берилип, алардан ыраазычылык алынгандан кийин гана казан асылат.

Күзүндө малдын төлүн бөлгөндө да ушундай эле үлүш бөлүнгөн. Булар колунда барлардын парзы болгон, үлүш берип кембагалдардан сооп алган. Бербесе кепке кемтик, сөзгө сөлтүк болуп уятка калган. Мына кыргыз пейили.

(100 сөз, Ысмайыл Кадыров. Кыргыз маданиятынан тамган тамчылар)

III. Сөз жасоонун жолдору. Татаал сөздөрдүн түрлөрү.

ТОО СУУСУНУН ЖЭЭГИНДЕ

Кыя жол улам өйдөлөй берди, эми мурдагыдай бийик, жоон жыгачтар учурабай калды.

Бул шуулдаган эмне? Дабыш улам катуулай берди. Ал шаркырап аккан кичирээк гана тоо суусу. Ал күүлөнүп таштан-ташка урунуп, чамынып, чоң дарыядай аябай катуу шаркырайт.

Ташка конуп олтурган кооз кучкач башын чалкалата көтөрүп, улам суу жутат. Ошондой эле бир чымчык бутактын учуна конуп алып, өйдө-төмөн термелет.

Суу туптунук, муздагынан сөөк какшайт. Бул сыяктуу тоо суусуна жайдын күнүндө да адам чыдап түшө албайт. Үстүндө кызыл темгил тагы бар, күмүштөй жалтыраган форель ал муздак сууну түк сезбейт, кайта жыргап ойноп жүргөнүн көрөсүң. Бирде суу түбүндөгү ташка жашынса, бирде суу үстүнө ыргып чыгып, күмүштөй аппак каңылтыры күнгө чагылып, жарк этет.

Тоо суусунун жээгинин укмуш көрүнүшү адамды кетирбей арбап алат тура.

(120 сөз)

ШОКОЛАД ДА ДАРАКТА ӨСӨТ

Шоколаддын мекени – Америка. Ал жактагы жашоочулар какаонун данын кууруп, майдалап, суу кошушкан. Анан ачуу мурчту аралаштырып коюшкан. Жыйынтыгында муздан ичилүүчү көбүктү, жогорку майлуулуктагы өткүр, ачуу ичимдик алышкан. Ошондогу шоколад - бизче которгондо “ ачуу суу” дегенди түшүндүрөт.

Шоколаддын тарыхы б.з.ч. 1500 жыл мурун башталган. Американын Мексика булуңунда жашаган индеецтер какао дарагынын ачуу мөмөсүнөн суусундук даярдап, “ чокопатль “ деп аташып, аны кудайдын белеги деп айтышкан. Убакыттын өтүшү менен индеецтер бул суусундуктун курамына бал жанан таттуу агава согун кошушкан.

Кийинчерээк Мексикада, андан соң Испанияда пайда болгон. Алар мурчту ванилинге аралаштырышып, мускат жаңгагын жана кант кошуп коюшкан. Ошентип, Европада алгачкы ысык шоколад 1526 – жылы пайда болгон. Бара – бара бул суусундук испаниялык ак сөөктөрдүн эрте менен сөзсүз ичилүүчү даамына айланган. 1657 – жылы Лондондо биринчи жолу “Шоколад үйү” ачылган.

(120 сөз)

IV. Зат атоочтун жөндөлүш типтери. Сын атоочтун түрлөрү жана даражалары.

КӨЗ АЙНЕК

Көз айнек-көздүн көрүү кемчилигин оңдоочу оптикалык прибор. Көз айнектин айрым түрлөрү көздү шамалдан, чаңдан, кыпындардан жана көзгө көрүнгөн, көрүнбөгөн күчтүү нурлардан сактоо үчүн колдонулат. Көз айнек биринчи жолу 13-кылымда колдонула баштаган, бирок кайсы учурда, кайсыл жерде ойлоп табылганы белгисиз. Көз айнек эки линзадан жана аларды туура кармап туруучу алкактан турат. Нормалдуу көзгө түшкөн жарык нурлары көздүн торчосунда кесилишип, ошол сүрөттөлүш пайда болсо, нерсе даана көрүнөт. Кемчилиги бар көзгө нерседен түшкөн жарык нуру көздүн торчосуна жетпей же өтүп барып кесилишип, нерсенин сүрөттөлүшү көз торчосунун алдында же артында пайда болсо, нерсе начар көрүнөт. Биринчи учурда көзгө жакын нерселер жакшы, алыстан начар көрүнөт; экинчи учурда, тескерисинче, жакындан начар, ал эми алыскы нерселерди жакшы көрөт. Көздүн мындай кемчилдиктери эки түрдүү көз айнек тагуу менен жоюлат.

(123 сөз)

КУРМАНЖАН ДАТКА

Алай ханышасы - Курманжан Датка чыгыш аялдарынын ичинен биринчи жолу эл башкарып, бийликке келгендиги жана тарыхый алган орду Кыргызстанга гана эле эмес, Борбордук Азия жеринде кеңири бааланган жана даназаланган. Буга чейин “датка” деген улуу наамды аялзаты алган эмес.

Курманжан Маматбай кызы 1811-жылы Оштун түштүк-батышында жайгашкан Орке кыштагында туулган. Курманжандын бала чагы, жаштык мезгили айыл жеринде карапайым турмушта өтөт.

Алайды башкарган Алымбек Даткага жагып, 1831-жылы ага турмушка чыгат. Алымбектин ишенимдүү жардамчыларынан болгон. Аны менен бирге жыйырма тогуз жыл чогуу жашап, беш балалуу болушат. Курманжан аябай акылдуу жана чечкиндүү

болгон. Ал мезгилде теңсиздик феодалдык күч алып тургандыктан, аялзаты көп нерсеге укуксуз эле. Бирок ага карабай Курманжан үй-бүлөдө боорукер болуу менен, күйөөсүнүн акылман кеңешчиси болгон.

(114 сөз)

V. Сан атоочтун грамматикалык түзүлүшүнө карай бөлүнүшү. Ат атоочтун түрлөрү.

АРАКЕТ КЫЛСАҢ – БЕРЕКЕТ

Бир күнү эки бака сүт куюлган чакага түшүп кетет. Экөө канчалык аракет кылышса да, чакадан чыга албай коюшат. Акыры бирөөсү үмүтү үзүлө:” Баары бир экөөбүз бул жерден чыга албайбыз. Ушул жерде чөгүп өлөбүз”, - дейт да, аракетин токтотот. Экинчиси оңой эле жеңилгиси келбейт. “Баары бир чыгам”, - деп аракетин улантат. Ары – бери тынбай сүзүп, буту менен сүттү чала берет. Бир нече сааттан кийин ал бака да чарчап, аракетин токтотот. Бирок дагы эле сыртгы үмүттүү карай берет. Ошол учурда сүт коюуланып, үстү каймактап калганын көрөт. Албетте, бул бир нече саат бою тынбай аралаштыра берүүнүн натыйжасы эле. Ошентип, сүттүн коюуланып каймактап калган жагына акырын чыгат да, сыртка секирип кетет.

(106 сөз)

ЧИРКЕЙДИН КЫЛЫГЫ

Бир күнү катуу шамал болот. Чиркей жан – алы калбай коркуп чөптүн түбүнө кире качат. Шамал катуу болгондуктан, чиркейдин эси чыгып, чөпкө бекем жабышат, кубарып өндөн кетет.

Шамалдын катуулугунан өсүмдүктөр боюн шамалдын ыгына карай жапырып, баштарын жерге салып дирилдешет.

Бир убакта шамал басылып, күн ачылат. Өсүмдүктөрдүн бардыгы чиркейди шылдыңдашып күлүшөт. “Ой, кайсы алыңарга күлөсүңөр? Эгер мен болбосом, бардыгыңарды шамал учуруп кетпейт беле? Силерди шамалга бербей түбүңөрдөн бекем кармап турган ким эле? Айткылачы! Мына, мен эмес белем! Ай, арман

кантейин... баркымы билип башыңарга көтөрбөйсүңөр!...” – деп чиркей бардык өсүмдүктөргө ушул күнгө чейин таарынып жүрөт.

“Жалганды чынга бурба, эч нерсе кылбай туруп доомат кылба” – деген сөз ушундан улам калган.

(105 сөз)

VI. Этиш сөз түркүмү. Ыңгайлары жана мамилелери. Жылдык кайталоо.

ИДЕАЛ

Идеал (гр - эн жогорку үлгү) - жогорку максат жөнүндөгү түшүнүк, көркөм чыгармада берилген бийик эстетикалык сапат. Ал коомдук турмуштун бардык тармактарына мүнөздүү, терең социалдык мааниге ээ көрүнүш. Көркөм адабияттагы идеал тарыхый коомдук кырдаалдарга ылайык болуп, доордун мүнөзүнө карап өзгөрүп турган. Мисалы, “Манас” эпосундагы элдик идеал эрдикке, баатырдыкка байланышат да, Манас ошол идеалдын алып жүрүүчүсү катары эсептелет. Олжобай менен Кишимжан сүйүү, сүйүүдөгү эркиндиктин идеалы деп саналат. Көркөм чыгармачылыктын мыкты үлгүлөрүндө берилген идея же айрым каармандар эл күткөн идеалдын алып жүрүүчүсүнө айланып калат. Мисалы, “Болот кантип курчуду” романындагы Павел Корчагиндин образы-майтарылбас эркин, күрөшүүчүнүн, максатына жетүү үчүн жасалган каармандыктын, “Биринчи мугалимдеги” Дүйшөн – алдыга коюлган максатына жетүү, акыр - аягына чейин күрөшүүнүн үлгүсүн көрсөтүп турат. Ушулар көп жылдар бою эл үчүн идеал болуп калды.

(118сөз)

ЖАЗУУ

Жазуу - адамзат коомунун эң маанилүү табылгасы, маданияттын зор ийгиликтеринин бир көрүнүшү. Жер жүзүндөгү цивилизация жазуунун жаралышы менен тыгыз байланышта өнүккөн. Адам билимге жетүү үчүн жазылгандарды окуйт, анткени жазма тилде илим – билимдин кенчи сакталган. Адамзат коомунун азыркыдай илим – техникага ээ болушу, маданий турмуштагы ийгиликтер, мамлекет аралык официалдуу

байланыш – катыштар, элдердин маданий, экономикалык соода – сатык , чарбалык жактан байланыш түзүп өз ара тажрыйба алмашып турушу жазуу, сабаттуулук аркылуу гана ийгиликтүү ишке ашып келүүдө ...

Жазуу аркылуу ата – бабаларыбыздын өткөндөгү тарыхы, маданияты, үрп – адаты, турмуш – тиричилиги менен таанышабыз. Жазма эстеликтерде сакталып калган нечен тарыхый сырлардын түйүнүн чечип, адамзат коомунун маданий байланыштарын, басып өткөн жолун изилдөө мүмкүндүгүнө ээ болобуз. Ошентип, жазуу мурдагы доор менен азыркы доорду байланыштырат, бүгүнкүлөрдү келечектегилерге жеткирүү милдетин аткарат.

(111 сөз)

VII класс

I. 6 – класста өтүлгөндөрдү кайталоо.

АПЕНДИ

Бул каарман дүйнөдөгү элдердин көпчүлүгүндө бар, аны ар бир эл ар башкача аташат. Казактар Кожо Насыр, өзбектер Насреддин Афанди, азербайжандар Молда Насредин, тажиктер Эфенди, татарлар Насредин, түркмөндөр Эпенди деп айтышат.

Анын бир жоругу мындай: Апендинин артынан бир топ балдар чурулдашып ээрчип алышат. Кантип кутулууну ойлогон Апенди:

- Мени эмнеге ээрчийсиңер? Молдонун үйүнө барбайсыңарбы, момпосуй берип жатат, - деп коёт. Балдар чын көрүп, молдонун үйүн көздөй чуулдаган бойдон жөнөшөт. Апенди аларды карап туруп: “Чын эле момпосуй берип жаткан го” – деп, өзү да балдардын артынан чуркайт”. Экинчи жоругу болсо мындай. Апендини шылдындамакчы болгон бай ага мындай дейт:

-Апенди, байкабай чычканды жутуп жибердим. Мындан кантип кутулам?

-Ал оңой эле байым, анын артынан мышык жутуп жибергин, - деген экен Апенди.

(115 сөз)

ГИГИЕНА

Эрте менен тургандан кийин жуунуп, тишти тазалоо көнүмүш адат. Бирок волейбол же футбол оюндарын ойногондон кийин да колду жууш керек. Тамактанаардын алдында колду жууш талап кылынат... Мына ушулардын бардыгы “гигиенага” жатат. Мындай катуу тартиптин эмне кереги бар?

Бул адамдын эң коркунучтуу душманы – ар кандай жугуштуу ооруларды козгогуч жана таратуучулардан сактанууга мүмкүндүк берет. Бактерия – куралсыз, көзгө көрүнбөгөн тирүү жандыктар. Алар жерде да, сууда да толтура, кир менен кошо

адамдын денесине жабышат. Өзгөчө манжа тырмактарынын астына көп чогулат.

Жуулбаган жашылча-жемиштерди жешке, колду жуубай тамактанууга болбой тургандыгын, тырмакты алып, чачты тарап, тишти жууп туруш керек экендигин силер жакшы билесиңер. Гигиенанын эрежелеринде “антпеш керек”, “минтпеш керек” деген жагымсыз сезилген эрежелер көп. Бирок бул эрежелер адамдын ден соолугун сактоого жардам берет.

(116 сөз)

КИТЕПКАНАДА

Биздин мектептин китепканасы экинчи кабатта жайгашкан. Китепкананын окуу залынан окуучулар эч качан үзүлбөйт. Текчеде окуу китептери өзүнчө, методикалык китептер өзүнчө, программалар өзүнчө, жомок китептер өзүнчө шурудай тизилет. Китепкананын ичи таптаза, жарык жана жылуу. Мээримдүү, сылык, маданияттуу Лидия Михайловнаны бардык балдар сүйүшөт, сыйлашат. Албетте, сылык, маданияттуу мындай тейлөөдөн кийин окурмандарыбыз китепканадан үзүлбөйт.

Мага Чыңгыз Айтматовдун «Жамийла» деген китеби керек эле. Бул китепти мен бүгүн толук окуп чыгууга тийишмин. Чындыгында, бул чыгарманын мурда үзүндүсүн гана окуганмын. Эртең кыргыз адабияты сабагында бул китеп боюнча талкуу болот.

- Саламатсызбы, Лидия Михайловна!

- Саламатчылык.

- Мага Чыңгыз Айтматовдун «Жамийла» деген чыгармасы керек эле.

- Албетте, бул чыгарма бар. Азыр эле сенин курбуң өткөрүп кетти.

Көрсө, менин курбум Индира да алыптыр. Сягы кечээ алса керек.

- Ырахмат сизге, Лидия Михайловна. Жакшы калыңыз.

(121 сөз)

I. Тубаса жана туунду тактоочтор. Тактоочтордун маанисине карай бөлүнүшү.

АК КАР, КӨК МУЗДА

Аяк астында таш менен кар. Күн суук. Карга түшкөн чыйыр жол өйдөлөй берет. Мөңгүлүү чоку эми анчалык алыс көрүнбөйт. Күн ачылып, айлана мемиреп турганда бийик тоого чыкканың эң жакшы, бирок кар жалтырап көз уялтат, кара көз айнек киесиң.

Тоодо шамалсыз күндөр аз болот. Ыркырап шамал жүргөндө, кичинекей ак булут калың кара булутка айланып, күндүн көзүн калкалайт.

Күн бороондой баштады. Бороондо илгери жүрүүгө болбойт, терең жарга түшөсүң же аскадан алыс кетесиң. Кар борошолоп, суук шамалдан сыртка чыга албай чатырдын же үңкүрдүн ичине отуруп алып, кээде бир нече сутка бороондун басылышын күтөсүң.

Бийиктеген сайын, кар калың. Таштын баары кар астында калган, кар эң эле нык, ага адам буту кирбейт, бети тайгалак. Тоонун бул бийик жеринде кадимкидей кыш. Бул жерге жаз да, жай да жеткен эмес. Жете да албайт. Бул жерде жыл бою кыш.

(125 сөз)

КАЛАКТАГЫ ЖАЗУУ

Бир кайыкчы дарыянын бир өйүзүнөн экинчи өйүзүнө адамдарды ташып оокат кылчу. Кайыгын кыймылга келтирген эки калагынын бирөөсүнө “ишеним”, экинчисине болсо “аракет” деп жазып алган эле. Дарыядан өткөргөн ар бир кардары бул жазуулардын маанисин сурай берчү. Кайыкчы да ар бирине турмуштун чындыгын чагылдырган бул жазуулардын маанисин айтуудан жадачу эмес. Ал дайыма мындай деп айтып берчү: “Бул дарыянын бир өйүзүнөн экинчи өйүзүнө өтүү үчүн ушул эки калакка муктаждык бар. Эгер бирөөсү жок болсо, бир ордундан жылбай айланып тура бересиң. Жашоодо да ошондой: ишеним болуп, аракетин болбосо, же тескерисинче, аракет кылганың менен, бир ийгиликке жетериңе ишенбесең, анда бир ордундан алыс кете албайсың. Бул кайыкты бир калак менен башкарганга

тете. Калактарга береги жазууларды жазып алганымдын себеби ушундай.

(113 сөз)

II. Тууранды жана сырдык сөзлөр. Алардын бөлүнүштөрү.

САРАЛА ИТ

Биздин көчөнүн эркектери Сарала иттин жарык дүйнөдө өмүр сүрүп, ары – бери басып, тапканын жеп, жан сактап жүргөнүн капарларына да алышпайт. Ал эми көчөнүн аялдары кандайдыр көңүл буруп, аны “ ууру ит “ деп жаман көрүшөт. Бечара Сарала ит таяк жеп, короодон куулуп чыккандан кийин өзүнүн алсыздыгынан көргөн кордугун жарым секундда унутуп коюп, дагы баягысындай эле эч нерсе болбогонсуп, башын салып, жай басып бара жатканын көрөр элем. Ал көбүнчө күнөөсүз эле куула берчү. Ошол куулуп бара жатып, артына бир кайрылып карачу да эмес. “ Карап коюунун канчалык кажети бар, карап коюу менен мен эмнени кыйратам!”– деп ойлогонсуйт, же кишилер өзүн кууп жүрүп урбай турганына абдан ишенип калса керек. Чынында да аны эч ким алыска кууп таштаганы жок. “ Чык” деген сөзүнө тиешелүү өкүм сөз шалпайган кулагына жетери менен жер карап, кайтып ары басчу ...

(128 сөз)

ГРАФИКА

Графика – сүрөт өнөрүнүн байыркы түрү, буга таш доорунда аскалардын, үнкүрлөрдүн бетинде тартылган сүрөттөр далил. Байыркы адамдар айлана-чөйрөсүндөгү көргөн-билгендерин таштардын бетине чагылдырышкан. Көбүнчө жашоосунун негизи болгон аң уулоо, жер иштетүү ж.б. иш-аракеттерин, кээде оттун жарыгынан түшкөн көлөкөлөрүн тартканын көрөбүз. Мисалы, Фергана тоо кыркаларындагы Саймалуу-Таш аскаларда болжол менен б.з.ч 2 миң жылдыкта тартылган кийиктер, дөңгөлөктүү арабалар, адамдардын жер айдап жаткан учулары ж.б. чагылдырылган эки минден ашык

сүрөттөр табылган. Андагы дөңгөлөктүү арабалардын сүрөттөрү дүйнө жүзүнүн башка жерлеринен азырынча кездеше элек.

Эгерде биз Саймалуу - Таштагы сүрөттөргө ой жүгүртүп, байыркы маданиятыбыз менен байланыштырып чечмелесек, төмөндөгүдөй болжол жасоого түрткү берет. Маданият латындын “CULTURA” деген сөзүнөн алынып, алгачкы мааниси кыргызчага которгондо жерди туура иштетип пайдаланганга тарбиялоо, үйрөтүү деген ойду түшүндүрөт.

(III сөз)

ЧОЛПОН-АТА ШААРЫ

Чолпон-Ата – жаш шаар. Анын айыл деңгээлинен жогору көтөрүлүп, шаар катарына кошулганына аз гана убакыт болду. Бирок, ошол жаш болгонуна карабай Кыргызстандагы шаарлардын эң коозу.

Башкаларга окшобогон мунун бир өзгөчөлүгү: түз жеринен да өңгүл-дөңгүлү көп. Бул шаар үчүн да, ал жерде жашагандар үчүн да ыңгайсыздай. Ал жердин эли дагы көнүп калган. Ойду ойдой, дөңдү дөңдөй пайдаланып, бардыгы жакшынакай кылып кооздоп алышкан. Машина өткөн кенен жолдун жээктеринде бак-дарактар тигилип, аллеялар салынган.

“Чолпон” кинотеатры шаардын кооздугуна көрк кошуп турат. Ал ортодогу көп дөңдөрдүн биринде жайгашкан. Мурда дөңдө жепирейген жер тамдар турар эле. Эми алардын дайыны жок. Ордуна заңгыраган ак сарайлар курулган. Айланып кайсы жагын карасаң да, алыстан Ысык-Көлдүн көпкөк болуп мелтиреп жатканын көрөсүң.

(110 сөз)

III. Атоочтуктар, чакчылдар, кыймыл атоочтор. Кызмачы сөздөр. Жылдык кайталоо.

БАЛЫК МАНАСЧЫ

Өз заманынын эң күчтүү манасчыларынын бири Балык (Бекмурат) Кумар уулунун качан туулуп, качан өлгөндүгү жөнүндө кийинки мезгилде так маалымат жок. “Манас” эпосу

жана манасчылар жөнүндө бир топ илимий изилдөөлөрүн жазган Калим Рахматуллин Балык жөнүндө мындай деп жазган: “Балыктын кайсы жылы туулуп, кайсы жылы өлгөнүн азыр аныктай элекпиз. Ал Таласта туулуп, 80 жашка чыккан кезинде өлгөн”.

Калим Рахматуллин негизинен Ыбрай Абдрахмановдун Шапак Рысмендеевден жазып алган “Улуу манасчы Балыктын өмүр баяны” деген материалына таянган. Бирок ал мындагы эске ала турган айрым фактыларды көз жаздымында калтырып кеткен же анчейин маани берген эмес. Ыбрай Абдырахмановго Балыктын өмүр баянын айтып берген белгилүү манасчы Шапак Рысмендеев 13-14 жаш курагында Балыктын өзүн көрүп, айткан “Манасын” уккан. Балык ошондо 75 жашта болгон. Дал ушул маалыматтын өзүнөн эле Балыктын качан туулганын билүүгө болот. Анткени Шапак Рысмендеевдин туулган жылы бизге белгилүү. Ал 1863-жылы Кочкор районунун Шамшы деген жеринде туулган.

(140 сөз)

ШЕКЕР АЙЫЛЫ

Биздин Шекер эң чоң айыл, үч жүздөн ашык түтүн. Каттаган сайын тигинден – мындан жаңы үйдүн төбөсүн көрүп калам. Айылым өсүп барат, чоңоюп барат. Турган орду да мал - жанга жайлуу, суу башында, Таластын жон – арка тоосунун этегинде, эзелтен Манас делип аталган кош чокулуу улуу тоонун так түбүндө. Кезинде Аккуласын алкынтып ушул чокуга чыккан экен эр Манас, дагы кайдан жоо келип калбасын деп туш тарапка көз чаптырып турган экен ушул бийиктикте эр Манас. Бул чокудан төгөрөктүн төрт бурчу көрүнөрү ырас, акыйкатта эпикалык масштаб. Илгери элим зарлап көргөн перзенти, журт коргоп алар баатыры Манасты ушундай болсо деген тилектен келип чыккан фантазия эмеспи. Ошондон ушул күнгө Манас-Тоонун мөңгүсүнөн тамчыга тамчы кошулуп, куралып, биздин Шекерге ак көбүк, көк буурул суу агып келет. Ал – Күркүрөө. Атына жараша заты бар, бул аймакта жер бетинде кыбыраган жан – жаныбарга өмүр берген суу...

(131 сөз)

КИМ КҮЧТҮҮ?

Күндөрдүн биринде Күн менен Шамал күч сынашмакчы болушат. Атчан бараткан жолоочунун тонун өз күчүбүздү пайдаланып, кимибиз чече алабыз дешет. Эң биринчи шамал мактанып:

- Мен деген бардыгынан күчтүүмүн . Алдымдан эмне чыкса да, аны эч нерсесине карабай учуруп жиберем- дейт. Күн адатынча жылмайып:

- Макул, анда кезекти биринчи сага берейин. Кана эмесе, күчтүүлүгүңдү далилде-дейт.

Шамал каардуулугуна салып , булуттарды айдап келип, жолоочудан күндү жашырып, күчүнүн болушунча катуулайт. Жолоочу үшүгөн сайын кымтыланып, белдемчисин байланат. Шамал канча каарданса да, анын тонун чечтире албайт. Кайра-кайра аракет кылат, эч натыйжа чыкпайт. Ал ансайын өжөрлөнүп, шамалдын учурганына карабай өз жолун улай кете берет. Максатына жете албашына көзү жетип, күнгө кезек берет.

Күн акырын жылмайып, мээрим төгө нурун чачып, үшүгөн жолоочуну жылыта баштайт. Ары карап жылмайт, бери карап жылмайт. Бара-бара жылуулугун көбөйтүп , чачырап тие баштайт. Чекесинен тери агып, топусун чечет, андан соң белдемчисин чечип, тонун астына алып олтура Күнгө рахматын айтат:

- О мээримдүү Күн! Сен болбосоң бизге жылуулук кайда?

Каарданууга караганда жылуулук жана мээримдүүлүк менен аракеттенүү көп ийгиликке жеткирет.

(162 сөз)

ТИШ ЩЕТКАНЫН ТАРИХЫ

Эң биринчи тиш щетканын туулган күнү -1498-жылдын июнь айы. Ал биринчи Кытайда пайда болгон. Алгач аны чочконун, аттын жана кашкулактын кылдарынан жасашкан. Бул тиш тазалагычтар Европа мамлекетине XVII кылымдын аягы XVIII кылымдын башында алынып келинип, абдан кеңири тараган. Бара-бара бул табигый кылдар нейлонго алмаштырылган. Ошентип биз колдонуп жаткан кадимки тиш щеткалары пайда болгон. Алгачкы щеткаларды жаратуучу болуп америкалык

“Аддис” фирмасы эсептелинет. 1840-жылы Францияда, Германияда жасала баштаган. Анын талчалары көбүнчө Кытайдан жана Орусиядан алынып келинген. 1938-жылы табигый талчалар синтетикалык булалар менен алмаштырылган.

Азыркы учурда түрдүү тиш щеткаларын кездештирүүгө болот. Айрыкча япон өндүрүүчүлөрү кардарларды абдан кубандырышат. Алар видеокамерасы бар тиш щетканы ойлоп табышкан. Аны менен жууп жаткан мезгилде тиштин жуулбай калган бөлүгүн көрүп турууга болот.

1880-жылы “Доктор Скоттун электрдик тиш щеткасы” өндүрүүчүлөр тарабынан сунушталып чыгарыла баштаган.

(131 сөз)

I. 7-класста өтүлгөндөрдү кайталоо

БҮРКҮТ МЕНЕН КУРБАКА

Илгери бир оронун түбүндө жаткан курбака менен бүркүт ашына болуп калган экен. Бүркүт көктү жарып чабыттап жүрүп, бир күнү курбака ашынасына кайрылып, оронун жээгине конуптур. Оронун караңгы, сыз түбүн эңкейип карайт. Курбака: “Э, бүркүт дос, кайсы жактарда убара болуп жүрдүң?” – деп сурайт. “О, булуттардан нары чыктым, кең ааламды кыдырдым, күнгө жакын бардым, айды бир айланып келдим!” – деп шаңшыйт бүркүт. “Э, мен муну сынайынчы!” – деп ойлонот курбака, суроо берет: “А түзүк, күнгө жакын барсаң, айды бир айланып келсең, күн канчоо экен?”. “Күн бирөө”, - дейт бүркүт. “Ай канчоо экен?” – деп сурайт. “Ай бирөө”, - дейт бүркүт. “И, так айтты, көргөнү чын экен” – деп ойлонот да, курбака: “А жылдыз канча экен?” – деп сурайт. Бүркүт досуна чынын айтат: “Эсептей албадым. Өтө көп экен!” – дейт. Ошондо курбака көпкө бакырып, шылдыңдап: “Уа-а! Жалганчы! Алдамчы! Уа-а... Жылдыз бирөө эле! Уа-а!” – деп күлүптүр. Кыраан бүркүт бир шаңшып: “Жаткан жериң оронун түбү болсо, сага эки жылдыз көрүнмөк беле!” – деп, кайра көккө атырылып чыгып кеткен экен...

(148 сөз)

АЛДАР КӨСӨӨ

Алдатып аңкайгандарга тыңсынып “акылы кем акмак – кемпайсыңар да, мага жолукса акесин таанытып, экинчи алдагыс кылат элем” деп опурулуп жүргөн бай Алдар Көсөөгө ай талаадан жолугат. Салам айтышып токтоло калышат.

-Ой, ой! – дейт бай чочугандай. – Бу сен бир топ жашка барган түрүң бар. Бирок ээгинде бир тал кылың жок экен. Алдар Көсөө деген сен болуп жүрбөгүн?

- Менмин байым, - дейт Алдар Көсөө.

- Оп баракелде, ошол айтылуу машаяк сен болсоң, кана, мени алдап жиберчи – дейт эрдемсинген бай.

- Байым, чынын айтсам, сени алдай салыш бир пастык иш эле. Аттигин ай, алдооч баштыгымдын үйдө калганын карабайсыңбы?

- Үйүң кайда эле – дейт бай.

- Мобу эле белдин түшө берген жеринде. Атыңды бере сал, чапкан бойдон барып алып келе калайын. Анан кандай алдаганымды өз көзүң менен көрөсүн.

Бай кыйылып туруп атын берет. Алдар Көсөө атка шап минип:

-Алдайт деген эле ушул эмеспи, байым. Эми кош болгун, - деп чапкан бойдон жөнөп кеткен экен.

(142 сөз)

ПОРТФЕЛЬ МЕНЕН СҮЙЛӨШҮҮ

«Сен ага ишенбе, менин таятам андай эмес. Таятам булардай куу эмес, ошол үчүн баары күлө берет. Ал экөөбүздү мектепке жеткирип турат. Мектеп каерде экенин сен али билбейсиң ээ? Алыс эмес, бир күнү көрсөтөм. Экөөбүз кароол дөбөгө чыгып алып, мектепке дүрбү салып көрөбүз. Анан дагы дүрбү салып, мен сага Ак Кемени көрсөтөм. Ага чейин бастырмага жүгүрүп кирип чыгалы, дүрбү ошерде катылуу. Торпокту откозуш мойнумда, бирок мен болбой эле Ак Кемени көргөнү кетип калам. Чоң торпогубуз бар, алым жетпейт, сүйрөп кетет, анан барып күндө эле энесин ээмп коёт. Энеси торпогунан сүт аямак беле, ийип берет. Эне деген баласына дайыма ийип турат окшобойбу. Гүлжамал ушинтип айтат, кызымы тим эле жакшы көрөм, эзилип турам дейт. Азыр уйду саап алсын, анан экөөбүз торпокту откозгону кубалап кетебиз. Ошерден Кароол Дөбөгө чыгабыз да, дүрбү салып, Ак Кемени көрөбүз. Сен али билбейсиң го, дүрбү экөөбүз да ушинтип сүйлөшө беребиз. Эми бүгүндөн баштап мен, сен, дүрбү үчөөбүз болобуз...»

(149 сөз)

II. Сөз айкашы. Сүйлөмдөгү сөздөрдүн байланышуу жолдору.

АСАН КАЙГЫ

Ал уламыш боюнча-ойчул, акылман, сынчы адам. Өз аты Асан экен, өмүр бою элдин муңун муңдап, зарын зардап жүргөндүктөн, өзгөчө боорукердигинен улам кайгычыл деп аталып кетиптир.

Ал жан бүткөндүн баарына боору ачыган. Атүгүл жыланга да тийбегиле, анын зыяны жок дейт. Дүйнөдө тынчтык болушун, адамдарга жакшылык каалаган, жамандыкты сууга салып, отко өрттөгүсү келген. Жазыксыз тирүү жандарга кол тийгизбөөнү өтүнгөн. Акылдуулукту самап, акылсыздыкты жектеген. Анын учкул сөздөрү, боорукердиги, адамгерчилиги ооздон-оозго өтүп, эл арасына кеңири тараган.

Ырлары, накыл кеп, насыят сөздөрү жатка айтылып кеткен. Асан Кайгынын сынчылыгы да эл ичинде айтылып жүрөт. Анын өмүр баяны тууралуу так маалымат жок, 15-кылымда жашап өткөн деп божомолдонот. Ал адамгерчилик менен эсептешпеген тайыз ойчулдарды, өзгөчө кара өзгөй Жаныбек канды аңсуз мыскылдаган. Казак окумуштуусу Ч.Валиханов аны “көчмөн элдердин философу” деп атаган.

(127 сөз)

БАТА АЛУУ

Бата алуу - эл ичинде кадыр-барктуу, отуруп-турганы нарктуу, айткандары эм, улуу-кичүүлөргө дем, урмат-сыйы бирдей, жекече касиет жылоологон карыя-байбичелерге атайын жолдук менен баруу. Бата алуу – балалуу болууга, алыс сапарга аттанууда, сапардан аман-эсен кайтууда, ойлогон оюна, тилеген максатына жетүүгө кылган аракет.

Улууларды кастарлап, сый тамактар менен даам сыздыруу бул бата алуу болуп саналат. Бата даам таткандан кийин ыраазычылык менен берилет.

Бата тилеген келин-кесектер абалы жүгүнүп, улууларга баш ийип, таазим кылышат. Бата аларда туруп, эки колдорун бооруна алышат.

- «Оо-мийин, алдыңды бала, артыңды мал бассын. Алганың менен тең кары. Кудай менин жашымды берсин. Пайгамбар-сабаалар колдосун!» - деп бата беришет.

Кийин «Анын батасы тийген», «Тегин кишиден бата албаган», «Батадан жаралган бала»...өңдүү сөздөр бара-бара уламышка айланат. Ушудан улам кан Кошойдун, кан Бакайдын жайган алакандары, алакан сөздөрү тегин чыккан эмес деп айта алабыз.

(135 сөз)

БЕШИК ТОЙ – БЕШИККЕ САЛУУ

Наристенин төрөлүшү – ошол үйдүн абдан чоң кубанычы. Бешик той берилет. Бешик тойго колдо бар мал союлат. Тойго чакырылгандар мал, көйнөк-кече, ороо-чулгоо, акча-тыйын ыроолошот. Адатта баланын таске тарабы бешик алып келет. Бешиктеги төшөнчү-орончусун жасалгалап, шимегин кошо ала келет.

Байбичелер дасторконго отуруп даам сызган соң баланы бешикке салуу жөрөлгөсүн кылышат. Бешик менен шимекти майлап, арча менен «аластап» алат. Байбичелер оң-сол, чүкөлөрдү бешиктин баш жагынан көтөрүп эңкейтип, «оң бол», «оң бол» - дегенде, ал чүкөлөр күлтүгүнө түшүп кетет. Чүкөнү алып, колдорун тийгизип ырымдашкан соң, наристени бешикке жаткырышат.

-«Бешик апа, бек карма, умай эне, уйку бер» - дешип баланы бешикке таңышып, үстүнө жапкан жууркан-төшөгүн апасына карматат. Апасы бешикти көтөрүп алып, төрдөн эшикке, эшиктен төрдү көздөй жүгүнөт. Байбичелер бата берип, алкашат. Анан бешик терметилет.

Бешик – ыйык буюм. Анда бул жарык дүйнөгө келген наристе жатат. Баланын тазалыгы, организминин ойдогудай өсүшү үчүн бабалардан калган таберик. Ал көчүп-конууга да ылайыкташкан.

(147 сөз)

ЖАМИЙЛА

«Кайдасыңар силер азыр, кайсы жолдор менен кетип бара жатасыңар?» Биздин жерде мындай кең талаа, мындай жолдор көп: Казакстандан тартып, Алтай менен Сибирге чейин ачык мейкиндик! Бул ачык мейкиндикти, ушул мейкиндиктей зор эмгекти сүйгөн азаматтар жаңы жерлерде, жаңы турмуш куруу үчүн аттанышты! Балким, силер дагы ошол жакка кеткен чыгарсыңар! Анда сапарыңар ачык болсун!.. Жамийла, менин алтын Жамийлам, сен кеткенде, башыңды бийик көтөрүп, кылчайбай, тайманбай кең талаа менен кеткенсиң... Азыр да ошондойсуңбу, азыр да жол баскандан талыбайсыңбы? Же чарчаган күндөрүң болобу, жаным Жамийла? Же өз күчүнө ишенбей күмөн санаган күндөрүң болобу, гүлүм Жамийла. Эгерде андай болсо алсыздыкка берилбе, Даниярды медресе кылып, жөлөн! Ошондо Данияр баягыдай сүйүү, жер, жарык дүйнө, турмуш жөнүндөгү деңиздей төгүлгөн жалындуу обонун салып берсин! Ошондо көз алдыңда кең талаа гүлдөп, биздин август түнүндөгү чагылгандуу добул төгүп берсин! Коркпо, Жамийла, алыс жолдон, сенин жолуң таалай жолу, андан күмөн санаба!

(139 сөз)

III. Сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрү. Толук жана кемтик сүйлөм.

АШЫК

Оюн тегиз жерде ойнолот. Ортого чуңкурча жасалып, ага ар бир ойноочу үчүн үчтөн чүкө тигилет. Чуңкурчаны айланта актап койсо да болот. Чуңкурчанын айланасынан 2 метр алыстыкта айланта сызык чийилет. Оюнчулар эки жаатка бөлүнөт. Ар бир жаатка ашык атуу үчүн бирден сака берилет. Оюн таяк кармоо же ашык калчоо менен башталат. Оюнду баштаган оюнчу сызыктан туруп ордо аткандай сака менен тизилген чүкөлөрдү атат. Атканда сызыктан чыккан ашык ашыкты чыгарган оюнчулардыкы болот. Оюнчу атканда ашык чыгарса, атууну уланта берүүгө укуктуу. Атканда чүкө чыкпай калса, кезек өнөгүнө өтөт. Биринчи жааттын оюнчулары кезек менен ойноп бүткөндөн кийин, оюнду ойноо кезеги экинчи жаатка берилет.

Кайсы жааттын оюнчулары ашыкты көп чыгарса, ошол жаат оюнда утат. Утулган жааттын оюнчулары уткан жааттын оюнчуларынын алдында ырдап, бийлеп бериши керек. Бул оюн ордонун жаш балдарга ылайыкталган түрү болуп эсептелет.

(132 сөз, Ысмайыл Кадыров Кыргыз маданиятынан тамган тамчылар.)

БАЛАГА АТ КОЮУ

Балага ат коюу айылдагы нускалуу карылардын, төрөлгөн баланын чоң атасынын, атасынын милдети. Кыргызга мусулманчылык киргенден кийин ат койгон адам баланы колуна алып, бийик көтөрө кармап, кыбыланы карап, “баланын аты баланча болсун!” деп үч жолу кыйкырган, анан баланын оң кулагына жаңы берилген ысымын үч жолу акырын эмес, кыйкырбай да айткан. Ошондон кийин гана балдар сүйүнчү айтууга чуркатылып, жентек той башталган. Кыргыздар өздөрү ыйык, пир, туу туткан адамынын атын балдарына койгон эмес. Андай атты балдар көтөрө албайт деген ишенимде болушкан. Алсак Мухаммед, Манас, Семетей, Сейтек жана башкалар. Эгер атоого туура келсе, кичине бурмалап алышкан. Мисалы, Мухаммедди Мамбет, Маамет, Мукан деп өзгөртүшкөн. Анткени, ал адам бирөө менен уруша кетсе, же аны бирөө жамандаса, же мөөн (начар) чыгып калса, өздөрү ыйык туткан, урматтаган атка шек келбесин, тил тийбесин, булганбасын деген тилекте болушкан. Эгиз төрөлсө Асан, Үсөн, Апал, Үпөл, Батма, Зуура, Айдеми, Нурдеми жана башкалар деп коюшкан.

(141 сөз, Ысмайыл Кадыров. Кыргыз маданиятынан тамган тамчылар)

АШАР

Бирөөнүн жумушун ынтымакташып бүтүрүп жиберүү, чогулуп жасоо салты ашар деп аталат. Бул уюшма деген ат менен да белгилүү. Ал үй салууда, кийиз басууда, кош айдоодо жана башкаларда колдонулган. Бул эл биримдигин чындайт. Мурда там салып жатканда бир бала келип калса, “там салып ал” деп баткак ыроологон. Чөп чаап жатканда келип калган балага малыңа бер

деп, бир тутам чөптү канжыгасына байлаган. Бул келечекте “сен дагы там саласың, мал күтөсүң, өз мал-жаныңдын камын көрөсүң, азыртадан эмгектенүү жөнүндө ойлоно жүр” дегендей эскертүү болгон. Баланын ата-энеси чоңдордун бул тилегине ыраазы болуу менен там салуучуларга, чөпчүлөргө кымыз, айранын алып келип, же козу-улагын союп, сый көрсөтүшкөн. Баласына бата сурашкан. Мына ушулардан кыргыз элинин боорукердиги, тууганчылдыгы, берешендиги бири-бирине кайдыгер эместиги көрүнүп турат.

(118 сөз, Ысмайыл Кадыров. Кыргыз маданиятынан тамган тамчылар)

IV. Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү, өз ара байланышуу жолдору.

ОРОЗО АЙТ

Мусулмандардын Орозо бүткөндөгү майрамы. Орозонун тогузунчу күнү айбашы, эртеси айт болот. Адамдар даарат алып, сый кийимдерин кийишет. Арбактарга куран окулат. Бири-бирин куттукташып, жакшылык тилешип, шаңдуу майрамдык маанай менен айтташат. Үч күнгө созулат. Орозо айт соопчулук менен ыймандуулуктун майрамы.

Ислам дининде эң улуу ай-Рамазан, эң улуу күн-жума, эң улуу түн-кадыр түн. Анткени ушул айда, ушул күндө, ушул түнү Курандын алгачкы аяттары түшүрүлгөн. Кадыр түндө мусулмандар намаз окуп, Кудайга сыйынып, тилек тилеп, жакшы сөздөрдү сүйлөп, таң атырышат. Андай адамдардын дубасын Алла Таала кабыл кылат деп айтылат. “Кадыр түн миң айдан жакшыраак” дейт Куранда. Миң ай 83 жыл 4 айды, башкача айтканда узак жашаган бир адамдын өмүрүн түзөт экен. Ушул Рамазан айында орозо кармалып, анын 15инен кийин жарамазан айтуу салты калыптанган.

(122 сөз, Ысмайыл Кадыров. Кыргыз маданиятынан тамган тамчылар)

ТАҢКЫ НУР

Күндүн таңкы алтын түстүү нуру айланага чачырап, ааламды ойгото баштады.

Анын алгачкы нуру талаа торгоюн таттуу уйкудан ойготту. Ал уясынан учуп чыгып, асманга бийик көтөрүлдү да, өзүнүн жагымдуу ырын ырдай баштады: “Эх, таңкы таза абада дем алуу кандай сонун! Кандай жакшы! Кандай көңүлдүү!”

Экинчи нур коңго түштү. Ал узун кулактарын силкип, таңкы шүүдүрүм жашаң чөптөрдүн арасында көңүлдүү секирип ойноп, ширелүү жашыл чөптөрдүн жалбырактарын кытырата чайнап, эртең мененки тамагын жеп жүрдү.

Үчүнчү нур тоокканага жаркырап тийди. Короз канаттарын каккылап, ку-ку-ре-кулап кыйкырды. Тооктор конорголорунан учуп түшүштү. Алар да өзүлөрүнө жем издеп, ар жак бер жакты чокулап киришти.

Төртүнчү нур бал челекке чачырады. Кичинекей аары челегинин ичинен жөрмөлөп чыгып, терезеге келди да, канаттарын жазып, жыттуу гүлдөрдөн бал жыйноо үчүн ызылдап учуп жөнөдү.

Бешинчи нур төшөгүндө мемиреп уктап жаткан кичинекей жалкоонун жүзүнө түшүп турду. Анын көзүн нур чагылдырды эле, ал күн тийбеген жагына оодарылып, кайрадан таттуу уйкуга чөмүлдү.

(142 сөз)

ТОО ЭЧКИЛЕР

Таш арасынан чыйыр жолдор кездеше турган болду, ал жолдор эң эле тар, адам ага жалгыз аяктап тура алгыдай эмес. Ал киши салган жол эмес, тоо эчкилердин суу ичкени барган чыйыр жолдору.

Тигине, үйүр-тобу менен жүрүшкөн тоо эчкилер менен тоо текелер. Алар төр-гөрлөрдөгү заңгелде жашап, аска аралап жайылат. Улактары ойноп, бири-бири менен сүзүшөт. Эчкилер ойноок улактарын кооптоно карашат, артын көздөй ийилген аркайган мүйүз тоо теке ар дайым эчки улагын кайтарат. Анын көз ирмебей байкаганы чоочун жыт.

Кароолчу теке сестее түштү, анан бир аз адырайып карап туруп, чыйк этип дабыш салды. Бүт үйүр сестее калышып, анан арыштарын кере типтик өйдө чуркап жөнөштү.

Тоо теке эмнелерден шек алды? Эчкилердин арт жагынан эки караан серең этти. Карышкыр! Эчкилердин артынан бара жатышат. Ана, артта калган кичинекей улакка жетмей болду. Ошондо шаа мүйүздүү текелердин бирөө артын көздөй шарт бурулуп, башын жерге салып, карышкырдын алдын тосуп качырып сала берди. Карышкырлар андан коркуп, кайта качты. Текелер барып тобуна кошулуп, аларды бийик заңгелге ээрчитип кетти.

(158 сөз)

V. Жылдык кайгалоо жүргүзүү.

КУУРДАК

Куурдактар - кыргыз журтунун атам замандан берки улуттук чүйгүн оокаттарынан. Аны ар кандай кырдаалда, ал тургай, жыл мезгилдерине жараша жасашкан. Маселен, кеч күздө согум союшуп, өз майына этин кууруп, карынга салып, тондуруп коюшуп, кыш бою аш катык кылышкан. Эгер согумга бодо союлса, көп учурда сөөгүнүн этин шылып, ич этинен башкасына пияз, сарымсак кошуп, ич майына чалараак кууруп, туздап, үйлөп кургаткан өз карынына майы менен куюп, тондуруп алышкан. Сोगум жандык болсо, ич эти менен баш, шыйрагынан бөлөгүн кууруп, даярдалган карынына салышып, тондурушкан. Консервалоонун элдик жупуну түрү болгон мындай тондурма куурдактардан сырткары биздин эл ыраак сапарга, узак көчкө, алыскы жайлоодогу малчыларга, аңчыларга ылайыктап да куурдак жасашчу экен. Ал куурдактардын баары тең эт менен майдан болуп, ага тоо пияз, сарымсак, согон сыяктуу жапайы татымал чөптөр кошулуп, жасалчу. Азыр болсо эт менен майга түркүн татымалдар, жашылчалар, аш көк жана коруштар кошулууда. Түркүн азыктын айкалышынан жасалган кыргыз куурдактарынын сапаты, аш болумдуулугу мыкты, саны арбын.

(140 сөз, Кызыма кырк нуска. Түз.: Ж. Умарова)

ТЕГИНДИ БИЛЕСИҢБИ?

Ата салтыбыз боюнча ар бир кыргыз атуулу өзүнүн тегин, башкача айтканда, жети атасын билүүсү кажет. Бул максатта ата-эне балдарынын тестиер кезинде эле аларга уруусун, жети атасынын атын жана алар ким болгондугун айтып билдирүүлөрү керек. Улуулар каерден, кандай учурда сурашса, өспүрүмдөр жети атасын шыр айтып берүүлөрү шарт. Мындай адепке үйрөтүүнүн чоң мааниси бар.

Илгери айыл арасына урук, эл-журтун билбеген, дарексиз эле келип туруп калган адам “тексиз” деп аталган. Мындай тегин билбеген адам кул катары эсептелген. Булар тууралуу “Башы мукул, аягы тукул, сайда саны жок, кумда изи жок, жетесиз кул” делинген макал да айтылган. Жети атадан тарагандар ордолуу шаар болуп, илгерки жоокерчилик кезде бири-бирине жөлөк-таяк болуп, жоодон коргонушса, көчүп-конуп, конуш жаңыртканда өздөрүнчө айыл болуп конуп, аш-тойдо чыгымдарды тең көтөрүшүп, ынтымакта болушкан. Тегин билбеген адам мындай колдоодон сырт калган.

Муундардын атадан балага төмөн карай аталышы: ата, бала, небере, чөбөрө, чебере, чыбыра, кыбыра. Баладан атага жогору карай аталышы: бала, ата, чоң ата, баба, кубар (буба), жото, жете, муш.

(150 сөз, Кызыма кырк нуска. Түз.: Ж. Умарова)

ЫР

Кыргыз элинде ырдын жаралышы жөнүндө мындай уламыш бар. Ыр дүйнөнү кезип, жел менен желип, шамал менен тозуп жүрүп, аскасы асман тиреген кыргыз тоолорунан өтө албай, ушул жерден түнөк алган экен. Кыргыздардын ырчы болмогу ошондон дешет. Бирок, бул сыяктуу уламыштар казактарда, каракалпакта да айтылат. Алардагы уламыштар боюнча, каракалпактын чалкыган дайрасы-Сырдын боюнда ыр түнөк алып, адамды магдыраткан шумдуктуу обонго аралашкан ыр түнү бою төгүлүп, таңдын шоолалары чачыла баштаганда гана токтогон. Анын алыстагы көчмөн коңшулары-кыргыз менен түркмөндөргө ырдын өзү ачык түрүндө жетпестен, жаңырган

жаңырык, өчүп бараткан шоокуму катары гана жетип калган. Ошентип ар бир эл өзүлөрүнүн ырын, жомогун башкалардыкынан бай, көркөм кылып көрсөткүлөрү келишет. Бирок ырдын жаралышы “көчүп”, “конуп” жүрүшкөн “Ырдын түнөгүнө” байланышпастан, ошол эл жашап жаткан коомдук түзүлүшкө карата байып, өнүгүп отурат. Элдик оозеки көркөм чыгармалар ошол элдин жашоо-турмушуна, тиричилигине, үрп-адатына тикеден-тике көз каранды болот. Аны биз кыргыз элинин оозеки көркөм чыгармачылыгынан да ачык байкайбыз.

(142 сөз, Кыргыз адабиятынын антологиясы. Элдик балдар фольклору)

IX класс

I. 8- класста өтүлгөн материалдарды системалаштыруу жана жалпылоо.

БАРСБЕК

Кыргыздардын ата-бабалары жердеген Енисейдин боюнда орто кылымдарда күчтүү Кыргыз мамлекети өкүм сүргөн. Ошол мамлекетке VIII кылымдын башында Барсбекти хан (ажо) көтөрүшкөн. Барсбек атасынан жаштайынан төрт бир тууганы менен жетим калып, өзүнүн зиректигинен элге аралашып, баатырдык даңазасы өсүп, эрте жетилген, эл оозуна кирген эр болгон. Анын тушунда кыргыз элчилери Кытайга, Тибетке, Түргөш кагандыгына жиберилип турган. Экинчи Чыгыш Түрк кагандыгынын кагандары Барсбекти өзүнө ийитүү максатында оболу анын бийлигин таанышкан жана Элтерис кагандын кызын ага канышалыкка беришкен. Барсбек түрктөргө каршы табгачтар, чик, аз уруулары менен согуштук ынтымак түзгөн. Бирок түрктөрдүн Тон-Йокук жана Күлтегин баштаган кошууну озунуп, бул ынтымактын өкүлдөрүн бириндетип талкалоону көздөшүп, 710-711-жылы кышында алар Көгмен (Саян) тоосун ашып, кыргыздарга капысынан кол салат. Сунга деген чер токойлуу жердеги салгылашууда Барсбек өзү кол баштап, баатырларча курман болгон. Эл өзүнүн сүйүктүү жол башчысына болгон урматын, жоктоосун, арманын ушул күнгө чейин сакталып калган Барсбекке арналган эпитафияга (таш бетине чегилген жазуу) калтырган.

(172 сөз)

АК КУУ

Ак куу – алп жана күчтүү куштардын бири, ал байыртадан эле сулуулук менен сүйүүнүн, тазалык менен назиктиктин символу катары айтылып келе жатат. Ал жомоктордо жана дастандарда да даңазаланган. “Ак куунун өлүмү” тууралуу уламыш да бар.

Ал сайроочу куштарга кирбейт. Ышылдак ак куу каркылдай алат, ал эми күркүлдөк ак куу сурнай үнүндөй салтанаттуу үн салат.

Ак куунун үнүн жазында түндүктү көздөй учуп өткөндө угуу өтө жагымдуу. Апрельдин көпкөк асманында ак куулардын учуп бара жатышы – эсте каларлык ажайып көрүнүш. Түнт токойдогу обочо көлмөдө сүзүп жүргөн ак куу андан да кооз, сулуу көрүнөт. Ал сууда жеңил каалгып сүзүп баратканда алдындагы сууда анын сөлөкөтү чагылып, сүзүп баратып чукул бурулганда артында жылтырак толкун калат, сууга чумкуганда сууну шарпылдата чайпалтат, канатын күүлөп, абаны как жара көккө көтөрүлөт.

Ак куу обочо, адам бара алгыс көлдөргө, жыш камышка уя салат. Бул өтө сезимтал, сак куш. Балапандарын ата-энеси биргелешип чоңойтот.

Ал колго тез үйрөнөт, зоологиялык бакта Австралия кара куусу менен ынтымактуу жашай берет.

Ак куу – кооз жана азыр сейрек кездешүүчү табияттын сулуулугу, ага аңчылык кылууга биздин өлкөдө тыюу салынган.

(162 сөз)

АРСЛАНБАП

Дүйнөнүн бир да жеринде жок, кайталангыс жаңгак токою ушул жерде жайгашкан. Түркстанда жашаган Кул Кожо Акматтын (Ахмет Жассави) устаты Арсланбап ата ушул жерде жашаган деген кеп бар.

Ак карлуу тоонун астындагы тоолор, түздөр, ажайып муздак тунук суулар бүт токойдун ичинде. Токойдо жаңгактан башка алма, кайналы, ит мурун, аса-муса, ыргай, алча, карагат, шилби, долоно жана башкалар бар. Жалал-Абад шаарынан 60 километр, деңиз деңгээлинен – 1400-2000 метр бийиктикте. Жайы аябай салкын. Эң ысык ай июлдун орточо температурасы 20 градус. Жаан-чачын көп болот.

Арсланбапта эки шаркыратма бар, алар эң эле кооз, чоңунун бийиктиги 200 метрдей жерден суу түшөт. Эс алуу жайы курулган. Жолу начарыраак, бирок оңдолууда.

Жаңгак эң баалуу жемиш гана эмес, анын жыгачынан эмерек жасашат, жаңгак уюлу да кымбат бааланат. Токой арасындагы бал челекчилердин балы тим эле адамды ушунчалык тамшандырат, чиркин!

Тарыхый жерлер, күмбөздөр бар. Жери тоолуу, түзөңдүү, топурагында чиринди көп болгондуктан жери семиз. Жапайы жаныбарлар көп. Картошка мыкты болот.

(151 сөз)

I. Сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр. Синтаксистик татаал түрмөктөр. Татаал сүйлөмдүн түрлөрү.

АТАЙ ОГОМБАЕВ

Кыргыз элинин таланттуу обончу жана комузчусу А.Огомбаев 1900-жылы Талас районундагы Көк-Кашат айылында туулган. Зээндүү бала төрт-беш жашынан эле комузга кызыгып, жетиге толгондо аны үйрөнөт. 12-13 жашында комузду кол ойнотуп черткен бала элдик күүлөрү, обондору менен угуучулардын купулуна толот. Жыйырма жашында өз обон, күүлөрүн чыгара баштайт. Анын атагы бүткүл Талас өрөөнүнө тарайт. 1935-жылы Атай Кыргыз мамлекеттик театрына, андан соң Кыргыз мамлекеттик филармониясына кабыл алынат. Филармонияда ал комузчулар ансамблин уюштуруп, ансамбль 1939-жылы Москвада болуп өткөн эл аспаптарынын Бүткүл союздук кароосунда лауреаттык наамды жеңип алат. Ушул эле жылы Атай кыргыз маданиятынын Москвадагы алгачкы декадасына катышып, өнөрү менен көрүүчүлөрдүн купулуна толот. Ушундан кийин ал “Кыргыз ССРинин эл артисти” деген наамга татыктуу болот.

Атайдын мукам ырлары: “Күйдүм чок”, “Эсимде”, “Түл”, “Ой булбул”, “Жаштар” угуучулардын сүйүктүү чыгармаларынан болуп калды. Атай аткаруучу катары “Ак Зыйнат”, “Куралай”, “Майчач” сыяктуу элдик ырларды жогорку чеберчиликте аткарчу. Ал “Маш ботой”, “Саадак какты”, “Ак тамак, көк тамак”, “Кыз кербез”, “Кара-Өзгөй” сыяктуу күүлөрдү жараткан.

(155 сөз)

САРЫ-ЧЕЛЕК

Кыргызстан аз гана аймакты түзгөн менен анын территориясында өтө ысыкты сүйүүчү коон, жүзүм, пахта сыяктуу өсүмдүктөр менен бирге тоо жакта жаңы гана мөнгү кеткен жерде суукка эң чыдамдуу өсүмдүктөр да, жалаң карда, көк музда жашоочу топоз сыяктуу жаныбарлар да бар.

Сары-Челек тоо көлү. Ажайып сулуу көл. Бир кезде бул көлдүн ичинде жапайы аттар жашаган деп айтышат жергиликтүү эл. Көлдүн айланасы жалама аскалар жана карагайлуу беттер. 1979-жылы ЮНЕСКО бул жерди эл аралык корук деп чечкен.

Көл деңиз деңгээлинен – 1873 метр бийикте. Көлдүн аянты – 4,92 километр квадрат. Узуну – 7,5 километр, жалпы жазылыгы (туурасы) – 650 метр (эң жазы жери 2280 метр). Терендиги орточо - 98 метр, эң терең жери 234 метр. Суунун тунуктугу 16 метр. Көл жер титирегенден (зилзаладан) улам пайда болгон деген пикирлер бар.

Бул жерде тоо, токой, көл, көк (асман) – төртөөнүн ажайып гармониясы орун алган. Ошон үчүн да мында канаттуулар менен башка жан-жаныбарлардын абдан көп түрлөрү байырлаган.

Сары-Челек – кооздук жөнүндө кандай ойлоп келсеңиз, андан да ашыра кооздолгон жер. Бир кезде бул жерде шахмат боюнча дүйнө чемпиону Анатолий Карпов болуп, ушунчалык бир тамшанып суктанган экен.

(174 сөз)

ЖЕР-ЭНЕ МЕНЕН СҮЙЛӨШҮҮ

- О, кутмандуу талаам, сенин азыр дем алып жаткан кезиң. Кечээ орокто алпурушкан элдердин үндөрү да угулбайт, эгин ташып жол чаңдаткан машиналар да жок, жан-жакада комбайндар да көрүнбөйт, мал дагы тоодон түшүп келе элек. Адамга буюрган күл азыгын өзүнө берип, бир милдеттен кутулгандай, тондурмага кош чыккыча, тыптынч жаткан кезиң. Эч ким жок, экөөбүз гана – сен жана мен. Төрөгөн аялдай көшүлүп жатканынан, Жер-Энем. Мен сага бүгүн бүт өмүрүмдү айтып бердим.

Бүгүн менин сыйынуу күнүм, бүгүн менин Субанкулду, Касымды, Майсалбекти, Жайнакты, Алиманды эстеген күнүм.

Мен аларды өлөр-өлгөнчө унутпаймын. Кезеги келгенде, Жанболотко түшүндүрүп айтып берем. Эси болсо, түшүнөр, эси болсо кечирер бизди... Ал эми башкаларчы, күн астында жашаган бардык адамзатка айтар сөзүм, айтар кебим бар. Аны кантип айтам, кантип ар бир кишисине жеткирем?

Э-э, асманда жаркыраган күн, жер кыдырып сен айткын!

Ээ, сапар баскан булут, нөшөрлөнө төгүлүп, ар бир тамчың менен сен айткын!

Жер, дүнүйөнүн бардык булуң-бурчунда адам баласын баккан жер, сен, сен, айткын, жан-боордош жер!

(159 сөз)

КЫМЫЗ

Жайлоого барып калсаң, жайылып оттогон бээлерди, желеге кыркылай байланган кулундарды көрөсүң, бул көрүнүш ушул конушта кымыз жасаларын билдирет. Силер бээнин сүтүнөн кымыздын кантип жасаларын билесиңер. Кымызды кыргыздар байыркы замандан бери эле колдонуп, улуттук тамак катары кастарлап келе жатат. Кымызды кыргыздан башка элдер да жасайт.

Бээ жеген дарылыгы бар миң түрдүү чөптөр анын сүтүнө дарылык касиет берет. Ошондуктан кымызды суусундук катары эле эмес, дарылыкка да ичүүгө болот. Анын курамында адамдын ден соолугуна эң керектүү көп заттар: аминокислоталар, белок, кант, май, минерал заттар, витаминдер жана башкалар бар. Кымыз жүрөк, кан тамыр, дем алуу жана нерв системаларынын ооруларына таасир кылат, оорулууну кубаттандырат. Кымыз менен кургак учук, өнөкөт бронхит, аз кандуулук, арыктоо, итий жана башка көп дарттарды дарылашат. Кымыз табитти ачып, тамак сиңирүүнү жакшыртат. Ошондуктан күчтүү тамактардан кийин кымыз ичишет. Жөн эле суусундук үчүн да ичсе болот.

Кымыздын түрлөрү көп. Алар: бал кымыз, ууз кымыз, сөөк кымыз, чайкалган кымыз, тондурма кымыз. Булар сүтүнө жана жасалыш мезгилине карата айырмаланат. Кымыз уй, төө, кой-эчки сүтүнөн да жасалат.

(165 сөз)

II. Багыныкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн түрлөрү.

АЖЫРАШ АЯК. ӨРЛҮКТӨӨ

Кыйла мезгил чогуу жашаган кошуналардын, бирге иштеген кызматташтардын бири орун которуп, башка жакка кетээринде коштошуу иретинде сый тамак берип, алар менен жакшы маанайда жүргөнүн, ыраазычылыгын билдирип, ар дайым эстеп жүрөрүн айтып, кетирген катачылыктары болсо кечирүүнү өтүнүп бата сурайт. Кезегинде ал жерде калгандар дагы “бизди жаман жагыбызды жашырып, жакшы жагыбызды ашырып айтып жүр” таризинде кеп козгошуп, барган жеринде конушу жайлуу болушун тилек кылып бата беришет. Ак ниеттен узатышат. Бул алардын келечекке байланыштарын үзбөй катташып турууларына өбөлгө түзөт.

Ал эми жаңы барган жериндеги кошуна-колоңу дароо колунда болгон тамак-ашын алып, өрлүктөп келет. Анткени жүгүн түшүрүп, жыйналып дегендей иштер менен алаксып жүрүп, жаңы конушка келген адам ачка болот. Ошондуктан өрлүктөө- кошунасын даам менен тосуп алышы, анын келгенине ак ниетин билдиргени, курсактарын ачырбай сый-урмат көрсөткөн адамгерчилиги. Жаңы кошуна жаңы конушуна жайлангандан кийин алына жараша өрлүктөп келген кошуналарын чакырып, жакындан таанышат, ошентип кошуналардын ынтымактуу болууларына, бир туугандай катышуусуна жол ачылат.

(147 сөз, Ысмайыл Кадыров Кыргыз маданиятынан тамган тамчылар)

ТЕРГӨӨ

Кыргыз элинде улууусунун атынан айтпоо тергөө деп аталат. Жаштар улууларын чоң ата, ата, аке, аба, байке, жезде, чоң эне, эне, апа, эже, жеңе дешсе, кичүүлөрүн иним, үкөм, балам, синдим, карындашым дешет. Демек, өзгөчө улууларды атынан айтпоо жөрөлгөсү байыртадан эле улуттук адеп –ахлакка, ыйман-ызаатка айланган. Бул адепти билген кишинин улуу адамды атынан айтканга оозу барбайт

Ал эми жаңы келген келиндер кайната, кайненесин, күйөөсүнүн жакындарын, атүгүл өзү келгенге чейинки бир туугандарын, ал гана эмес ошол айылдагы улуу кишилердин бардыгын тергешкен. Ал түгүл алардын аттарына окшош сөздөрдү да башкача айткан. Кандайча ат менен тергешти абысындары үйрөткөн. Тергөөдө ата, апа, эже, жеңе, уста аке, мергенчи аке, фермер аке, саймачы жене, мугалим эже, кайнилерин уул, кичине бала, уйчу уул, молдо бала, эрке бала, кайын синдилерин кыз, бийкеч, студент кыз жана башкалар деп тергеген. Бирок, эч качан адамдын жеке кемчилдигин айтып тергегенге жол берилбеши керек. Бир учурда келин болуп келген абысындар бирин-бири “келин” деп тергешкен. Тергеген кишилердин көзү өткөндө деле алардын аттарын айткан эмес.

*(163 сөз, Ысмайыл Кадыров Кыргыз маданиятынан
тамган тамчылар)*

ТОМУК ЖАРЫШМАЙ

Томук жарышмай - түрк элдеринин ичинен кыргыз элине гана тийиштүү мелдеш оюндарынын бири. Койдун же эчкинин кашка жилигинин башындагы кичинекей томпок сөөк томук деп аталат. Томукту таза мүлжүп, эки адам аны жашыруу шартын сүйлөшүп, мөөнөтүн белгилешет. Мөрөй алдын ала бычылат. Ал күбөлөрдүн катышуусу менен жүргүзүлөт. Бири жашырат, экинчиси доочу болот. Томук көбүнчө каткан адамдын сол колунун баш бармагынын астында болушу керек. Томукту колуна жип менен байлап алууга болбойт. Доочу томукту каткан адамдан өзү каалаган учурда үч жолу “Томук кана?”-деп сурашы керек. Ал доочу сураганда шак алаканын ачып, буйдалбай көрсөтүүгө тийиш. Ал үч жолу тең томукту шартташкан колунан көрсөтсө утат. Бирөөндө эле көрсөтө албай калса утулат. Утканы бычылган мөөрөйдү алат. Илгери тогуздап байге сайып томук жашыргандар да болгон.

*(127 сөз, Ысмайыл Кадыров. Кыргыз маданиятынан
тамган тамчылар)*

III. Тыныш белгилеринин колдонулуш мааниси, кызматы жана негизги эрежелери. Жылдык кайталоо.

СӨЗ

Сөз-түркүн тамак-аш коюлуп, жайылган дасторкон. Анда таттуусу да, ачуусу да, суюгу да, кургагы да, ширини да, супсагы да бар. Ачуусун жей албайсың. Таттуусун көп жесең, көңүлүңдү айнытат. Жалаң кургагын жесең какайсың. Суюгун эле иче берсең суусун кандыргандан башкага жарабайт. Ал эми супсагына туз татытып, кургагын чыктап, чен-өлчөмү менен жесең курсагын кампаят, пейилиң толот, чаңкооң басылып, рахат аласың. Көңүлүң көтөрүлөт. Сөз дагы ушундай. Сөздүн үч түрү болот.

Айтылган сөз-себилген үрөн. Эгер ыңгайлуу жерге себилсе, кароосу жакшы болсо дүркүрөп чыгат, ал эми ыңгайсыз жерге түшүп, кароосуз калса, уруктун мыкты экенине карабай сууга түшсө чирип, кургакка түшсө куурап жок болот. Сөз дагы ушундай.

Айтылбаган сөз-бул дөң. Дөңгө суу чыкпайт. Дөңгө ыңгайлуу учур болуп, жаан-чачын көбүрөөк жааса бир нерсе өсүп чыгат. Шарты келбесе куу такыр боюнча жата берет. Сөз дагы ушундай.

Айтылбоочу сөз-октолуу мылтык. Атылбаса тура берет. Кокус атылып кетсе, же өлтүрөт, же жарадар кылат. Болбосо кайып келип өзүңө тиет. Сөз дагы ушундай.

(157 сөз, Ысмайыл Кадыров. Кыргыз маданиятынан тамган тамчылар)

ҮЧ АРКАР ЖЫЛДЫЗ

Жер-жер болуп, суу- суу болуп, жаңы жаралган кезде, кууса кармаган, атса жазбаган Тоотай аттуу мергенчи жашаган экен. Ал ой кийигин ойдо, тоо кийигин тоодо кырат. Бирок Тоотай мергенди тоотпогон, капкайдан жытын алып, жанына жан жолотпогон үч аркар болот.

Күндөрдүн биринде Тоотай сары айгырын минип, үч аркарга кастарын тигип, мылтыгын асынып, шыбакка жашынып, тайганын ээрчитип, ууга келатып карысынан үч аркарды көрүп калат. Апыл-тапыл атынан түшүп, сары айгырды кең тушап отко

коюп: “Бул үчөөнүн эсебин табайын”- деп, Үч аркарга тайганын агытып, мылтыгын шыкаалап олтура калат.

Аңгыча Үч аркар да жыт алып, Тоотайды көрө дыр коюп, ашып-шашып, алда нечен кырдан ашып, качып жөнөйт. Тоотай да, тайганы да аларды кууп, артынан эч калбайт. Алы кеткен аркарларга канат бүтүп, асманга көтөрүлөт. Кароолго илинте албай Тоотай жана жете албай жүргөн тайганы экөө алардын артынан кошо чыгат. Ошентип Үч аркар асманга барып, беркилерден качып жүрүп, акыры жылдыз болуп кетет. Ошондон бери алар орун алмашып, түнү бою ошуп турат. Ошол себептүү Үч аркар жылдыз болуп аталып калган.

(191 сөз)

АЧУУ- ДУШМАН, АКЫЛ ДОС

“Ачуу жеңсе, акыл качат өзүндөн, ачуулуу жан акылы кем көргө тең,”-деп ата-бабаларыбыз бекеринен айтпагандыр. Бир нерсеге капаланып ачуун келсе, сабырдуу бол. “Сабырдын түбү сары алтын”-дейт, ачууга алдырба. Өзүңдү кармай бил. “Оң колундун ачуусун сол колуң менен бас”-дешет улуулар. Алсыз адам ачууга алдырат. Жаман, ачуу сөздөр адамдын көңүлүн оорутуп коңт. Ал эми көңүл баарынан назик келет. Кийимдин кири кетет, көңүлдүн киринин кетиши кыйын. Ошондуктан, көңүл оорубасын. “Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө”,-деген сөз ошондон чыккан. Кандай жагдай болсо да иштин оң жагына чечилишин көздө. Талаш-тартыш, чыр-чатак, уруш-талаштан алыс бол. Эгерде сага тиешелүү чечилбеген иш болсо, анда эч убакта качпай чечишип, такташып алышың керек. Эгерде күнөөлүү болсоң, сынды уга бил. “Күнөөсүн мойнуна ала билген адам-олуя”,-дешкен мурункулар. Ызаланбай чыдамдуу бол, унчукпай ук. “Үндөбөгөн үйдөй балээден кутулат”,- деген накылды көңүлүңдөн чыгарба. Эч кимдин көңүлүн оорутуп, таарынтпа. Өзүң да бирөөгө таарынбаганга үйрөн. Ичиңе кек сактаба. Ак көңүл, кечиримдүү бол. Ак көңүл адамдын жолу ачык болот.

Эгерде айтылгандарды так аткарууга аракет жасасаң, элдин алкышына арзыйсың, батасын аласың. Тескерисинче жасап, элдин наалатына калуудан этият бол.

(150 сөз, Кызыма кырк нуска. Түз.:Ж. Умарова)

I. 9- класста өтүлгөндөрдү кайталоо.

ДАРЫ ӨСҮМДҮКТӨР

Бардык жандуулар: адам да, жаныбарлар да ооруп калышы ыктымал. Бирок жапайы жырткычка ким рецепт жазып берет? Жырткыч өзүнө дары болуучу өсүмдүктү издеп таап, токой аптекасынан өзү эле дарыланат.

Байыркы замандан эле Түштүк Американын индейлери оорулуу пумалар кайсы бир дарактын кабыгын кемирерин байкашат. Алар саз калтыратмасынан (безгегинен) азап чеккен адамдарды ушул кабыктын маңызы менен дарылап көрүшөт. Пума дарысы аларга жардам берет. Ошентип хинин дарагынын (Түштүк Американы басып алган испандар ал даракты ушундайча аташкан) дарылык сыры ачылган. Дарактын кабыгынан жасалган хинин дарысы безгекти айыктырары бүт дүйнөгө белгилүү болот.

Биздин заманда илимпоздорго жаңы дары өсүмдүктү – бугу тамырды (левзеяны) табууга бугу-маралдар жардамдашты. Күзүндө бугулар өз ара сүзүшүүгө камынышып, анын тамырын кемиришет. Бугу тамыры адамга да кубат берери аныкталды.

Бирок адам ар дайым эле жаныбарларды гана аңдып жүрбөстөн дары өсүмдүктөрдү өзү да издейт. Аларды мындан миндеген жылдар мурда эле изилдеп табууга далалаттанышкан.

Байыркы Египетте бардык адамдар – оорулуулар да, соолор да ар бир айдын үчүнчү күнү кене дан майын (ич алдыруучу дары катары) ичүүгө тийиш болгон. Байыркы Грециянын бир шаарына уйкусу качкан адамдар келишкен. Алар жергиликтүү эл апиийим ширесинен даярдаган суусундукту ичишсе эле уктап кетишкен. Эртеси алар дыйканчылык храмына барып, аларга уйку берип, жанын жай алдыруучу гүл тартуулаган кудайга жалынышкан.

(195 сөз)

ВИТАМИНДЕР

Деңиз кемелеринде капысынан коркунучтуу цинга оорусу пайда болот. Кишинин тиштери бошоп, түптөрү канай баштайт.

Моряктар алсырап, жатып калышат. Кеме кыйроосуна караганда цингадан адам көп кырылган. Деңизге сапарга чыгарда С витамининен көбүрөөк алып алса, эч ким оорумак эмес. Азыр ушинтип айта салуу оной. Ал эми 300 жыл мурун цинга азыкта С витамини жетишпегендиктен пайда болорун врачтар билишкен эмес. Ал жаңы бышкан жашылча, жемиштерде көп, моряктардын негизги тамагы болгон кургатылган нан, туздалган тамактарда таптакыр болбойт.

1880-жылы гана орус окумуштуусу Н.И.Лунин организмге белок, май, углевод, минералдык туз менен суудан башка да заттар керек экенин байкап, кийин ал заттар витамин (латынча “вита” – “тиричилик”) деп аталган.

Азыркы кезде 30дай витамин белгилүү. Жеңилдик үчүн алар латын тамгалары менен белгиленет. А витамини көрүүнүн курчтугун камсыз кылат, Д витамини сөөктүн туура өсүшү үчүн керек. С витамини организмге цинга жана башка ооруларды жеңүүгө көмөкчү. Ал эми В1 менен В2 витаминдери мээнин жакшы иштеши үчүн зарыл. 1948-жылы окумуштуулар боордон ачык кызыл түстөгү кристалл – В12 витаминин алгач бөлүп алышкан. Ал кандын пайда болушуна көмөктөшөт.

Витаминдер оорулуу эле эмес, соо кишиге да керек. Эгер дени соо адам адаттагыдан көп иштесе, ага ошончолук көбүрөөк витамин талап кылынат.

(180 сөз)

I. Фонема. /нсүз тыбыштардын бөлүнүшү. /ндөштүк мыйзамы.

АБА ЫРАЙЫ

Бизди курчап турган атмосферанын бардык абалы аба ырайы деп аталат. Аба ырайы абанын өтө зор массасынын оошуп-жылышуусуна жана океан, деңиз, кургак жерлердин үстүндөгү атмосфералык басымдын айырмасына байланыштуу болот. Мындай айырмачылыктар түндүк жана түштүктөгү, деңизге жакын жерлердеги жана материктердеги абаны Күндүн бирдей жылыта албагандыгынан келип чыгат. Тоолор да аба ырайына таасир этет.

Аба ырайын 1-2 эле күн эмес, бир жума, ал тургай бир нече ай мурда да алдын ала айтууга болот. Муну метеорология илими изилдейт. Аба ырайын иликтөө кызматы – көп сандаган метеорологиялык станциялар кургак жерлердин жана деңиздин үстүндө бир нече жүз метр бийиктиктеги шамалдын багытын жана ылдамдыгын аныктайт. Метеорологдор атмосфера басымынын жогорку жана төмөнкү борборлору кандайча орун которуштуруп турганына көз салышат. Бул иште метеорологдорго аба ырайын иликтөө кызматынын самолеттору жана кемелери жардам берет. Жердин метеорологиялык спутниктери аба ырайына үзгүлтүксүз байкоо жүргүзүп, алынган маалыматтарды радио аркылуу жерге кабарлап турушат.

Аба ырайын алдын ала билүү кеме капитандарына да, учкучка да, айдоочуга да, темир жолчуга да, курулушчуга да, айыл чарба кызматкерлерине да керек. Үрөн себүү, эгин жыйноо, чөп чабуу мезгили аба ырайына байланыштуу болот. Күндөлүк турмушта аба ырайын алдын ала билүүгө көмөктөшүүчү жөнөкөй приборлордун бири – барометр. Ал атмосфералык басымдын өзгөрүшүн көрсөтүү менен бизге аба ырайы тууралуу алдын ала кабарлайт.

(197 сөз)

АК КАЙЫҢ

Ак кайың жөнүндө көптөгөн ырлар жазылган. Россиянын мыкты сүрөтчүлөрү анын сүрөтүн тартышкан.

Ал – жогору карай бутактап өсүүчү, сымбаттуу дарак. Карт дарактардын өйдөнкү шагы коюу болгондуктан, мажүрүм тал сымал салаңдап турат. Ачык майсаңда кайың кээде жалгыздап өсөт, бирок көп учурда ал токойго айланат. Жашыл шибер менен кызыл-тазыл гүлдөрдүн ортосунда өскөн шыңкыйган аппак кайың не деген керемет көрүнүш!

Ак кайың апрелдин акыркы же майдын алгачкы күндөрүндө, жаңгак менен талдан кийин гүлдөйт. Анын гүлү жупуну; чачы гүлү деп аталат. Ал эми ак кайыңдын жалбырагынын саргая баштаганы, демек күздүн – сентябрдын келгени.

Ак кайыңдын уругу шамал менен тез тарайт. Ал кыйылган токойдун ордуна башка дарактар өсө электе эле өсө баштайт. Ошондуктан ак кайың токой пионери деп аталат.

Ал тез өсөт. Чейрек кылымда өзгөчө ным жерде беш кабат үйдөй узарат. Ак кайың жайында кыртыштан суткасына 40 чакадай ным соруп алат.

Ак кайың - керектүү дарак. Бүрүнөн дары, шагынан шыпыргы жасалат. Кагаздай жука кабыгынан чеберлер мөмө-жемиш чогултуу үчүн чабыра жана себет согушат. Ак кайың – таптуу отун. Сөңгөгүнөн фанера, мебель жасалат; скипидар, жыгач спирти, ачык суу алынат.

(173 сөз)

II. Сөздөрдүн көп маанилүүлүгү. Сөздүн түз жана өтмө мааниси. Омонимдер, синонимдер, антонимдер. Кыргыз ономастикасы.

АРЧА

Арча - жыттуу, пайдалуу дарак же бадал түрүндөгү өсүмдүк. Ал дайыма көк-жашыл болуп, жаратылыштын көркүнө көрк кошот. Арча жаратылыш шартына жараша бирде коюу, бирде суюк өсөт. Адамдар аны абаны тазартуу жана дары-дармек жасоо үчүн да колдонушат. Кыргыздар байыркы убактан эле арчадан түрдүү турмуш-тиричилик буюмдарын (бешик, айырмач, идиш-аяк ж.б.) жасашкан.

Арча токою Кыргызстанда 316, 7 миң гектар аянтты ээлейт. Ал таштак жерлерге да өсөт. Кургакчылыкка чыдамдуу келет. Жер кыртышын кыян-селден сактоого жардам берет. Ал деңиз деңгээлинен 1000 метрден 3600 метрге чейинки бийиктикте өсүп, 1000 жылга чейин жашайт. Арчанын бизде беш түрү кеңири тараган: сары, кара, өрүк арчалары дарак түрүндө өсөт; бадал жана жапалак арчалар бадал болуп өсөт. Бадал арчалар Республикабыздын бардык тоолорунда кездешет. Арчанын жалбырактары майда, бутактары ичке келип, уругу тобурчактын ичинде өнөт да, күзүндө бышат. Уругун жерге сепсең, бир жылдан кийин өнүп чыгат. Арча өтө жай өсөт. Анын көчөтү 4-5 жылда 10-15 смге араң жетет. Ош облусунун Ноокат районундагы

Кыргыз-Ата арча токою дүйнөгө белгилүү. Анда арчаны изилдөөчү атайын станция бар. Арчанын жыгачы катуу жана бекем болот. Аны көбөйтүү үчүн атайын питомниктер уюштурулуп жатат. Жаратылыштын көркү болгон арчаны көбөйтүү жана сактоо баарыбыздын милдетибиз.

(187 сөз)

СУУ

«Суу – адамдын өмүрү. Суу – жердин өмүрү. Суусуз өмүр жок», -дейт чоң атам. Чын эле, ойлоп көрсөм суу кымбат экен. Күн өндүү суу да адамды сүйөт. Бийик тоолордун боорунан атылып чыгып, адамды көздөй ашыгат. Адам аны ооздуктап буруп, эгиндерди, жемиштерди, гүлдөрдү, пахталарды сугарат. Суу эч качан «чаалыктым - чарчадым» дебейт. Адам жумшаган жакка барып-барып, мойнуна таккан милдетти так аткара берет.

- Тегирменди жүргүз, - дейт адам сууга буйрук берип, ал болсо жүгүрүп барып, тегирмендин ташын чарк айлантат.

Дарыяларга кайрылып:

- Мына бу карагайларды алып баргын- дейт. Суу кыңк этпей үстүнө кондуруп токтоосуз алга жөнөйт.

Бизге жарык керек, - деп адам сууга ГЭС курду. Суу мында да үйгө тынчтык шамын күйгүзүп, үтүктөрдү ысытып, тамак-аш бышырууга жардамдашты. Радиоприемникке төгөрөктүн төрт бурчунан ыр-күүлөрдү кабыл алдырып, телевизордон оюн көргөздүрдү.

Суунун аткараар жумуштары дагы эле көп. Булактарга чейин балык өрдөтүп, өстүрүп да берет, ичсе суусунду кандырат. Жууса кирди кетирет. Карасаң күзгү болуп жүзүндү көрсөтөт.

Ысыган кездерде сууга түшүп жыргайбыз. Чабак уруп ойнойбуз. Аптапта акактап жылан да келип түшөт. Суу бардыгын сергитет. Ал бардыгын тазартат. Суунун пейли кең. Ошондуктан эл: «Таза болсоң, суудай бол» дешет. Мен да суудай таза, эмгекчил бала болуп жеримдин көркүнө көрк кошомун.

(205 сөз)

III. Этиштин татаал формалары жана алардын жасалышы.

ТОЛГОНАЙ

Жыйын-теримдин биринчи күнү өзүнчө эле майрам эмеспи. Ушунча болуп, ал күнү кабагы суз адамды көрө албадым. Майрам деп ал күнү эч ким айтпаса да, кандайдыр ар кимдин үнү да шандуу, айдаган арабасы, минген аты, кылган жумушу – баары тең шандуу.

- Ооба, ооба, Толгонай. Ал күнү так ушундай болгон. Сен ал күнү таалай дегенди дагы тереңирек түшүнүп, мага сырынды айткансың, Толгонай.

- Мен азыр да ал түшүнүгүмдөн айтмакмын. Мен азыр да ал күнкүнү түгөнгүс жомоктой айтам.

Аздан кийин орокчулар жумушуна киришип, аңызда иш кызып, саратан чырылдап, күн кайнады. Бирок эртең мененкиден калган кубаныч улам жүрөктө талпынып, көңүлүмдү өстүрүп, салкын желдей сергитип турду. Ошол күнү болгондун баарысы мен үчүн болгондой, атайлап таалайыма жасалгандай сезилип жатты. Көзүм көргөн, кулагым уккандын бардыгы дүйнөнүн, жашоонун көркүн ачып рахаттандырды. Шыңгыраган ороктор, шуудурап жыгылган буудайлар, жагымдуу үн алышып жатса, нары жакта Касымдын комбайны, кирген суудай күркүрөп, «оп майданын» жаңычасын ырдагандай, эгинди жапырап чаап жатты. Комбайнда турган Касым шаркыратмадай куюлган буудайга алакандарын тосуп, кочуш толо данды бетине алып келип жыттаганда, өзүм да семире түштүм: «Жарыктык, дандын жытындай асыл жыт эмнеде болсун!»

(175 сөз)

АРУУ ТИЛЕК

«Кантсин анан байкуш, колунда үч жетим, жалгыз бой, оокаттары жок, кээде колхоздон берген азыраак немеси менен оокат кылып жатат. Бая күнү кампадан жарым кап сулуу алып келиптир, ал деле оокат да. Кайрат кылбаса болобу. Түңүлдүм, өлдүм деп жатып алса, балдары эмне болот? Эми ишенгендери

эле ую. «Өлүгүндү көрөйүн, өч эткендей, быйыл мунусу да кеч тууй турган көрүнөт! Балдарым саргарып кетти!» - деп бая күнү сүйлөнүп жүрөт эле. Өзү да бир топтон бери сыркоо. Кантер экен бечаралар? Шордуу Байдалы өзү жүгүрүп барып зымдын үстүнө боюн таштаганын карабайсынбы? Анда да арылдаган ак көңүлчөктүгү го! Жакшы киши эле! Тотой ачуулураак болгону менен, ал деле жакшы неме... Ушундай азап-тозокто ачуулуу болбой коңсуңбу?... Ээ, бешенеге жазганын көрөт да... Ар кимдин убайымы өз башында... Биздики болсо, ал дагы баш сактоонун далбасы... Ысмайылды эптеп аман сактап алсам, Чаткалга жетсек багыбыз ачылар... Баса, өгүнү Тотой Ысмайылдын качып жүргөнү чынбы дейт. Мен ага эмне демек элем. Билбейм, качса бир жакта качып жүргөндүр. Мүмкүн ушак сөз чыгар деп коёт. Башкалар болсо Ысмайылдын казакта жек жааттары бар эле, ал ошол жакта бозуп жүргөн болуш керек дешет экен. Мейли, эмне десе, ошо десин... Мырзакулдун көзүнө илинбесек эле болгону, ал душман, аянбайт... Башта жакшы көрчү элем, оңбогон кара ниет неме турбайбы... Кудай, пендем десең, Мырзакулдан сакта...»

(202 сөз)

IV. Жылдык кайталоо жүргүзүү.

КЫЧКЫЛТЕК

Абанын курамында түссүз, жытсыз жана даамсыз бир газ бар. Ансыз дем алуу мүмкүн эмес, ансыз эч бир зат күйбөйт. Бул – кычкылтек. Бардык жандуу нерселер дем алуу үчүн күн сайын өтө зор өлчөмдө кычкылтек сарптайт. Ал эми дүйнөдөгү от жагылуучу чоң жана кичине мештердин саны канча? Үй жылытуучу мештерди мындай коюп, өнөр жай мештерин – домна, мартен, кыш бышыруучу мештерди эле алалычы. Өсүмдүктүн жашыл жалбырактары болбогондо, биз эбак кычкылтек жетпей думугуп өлөт элек. Жалбыракка күндүн жарыгы тийгенде ал абадагы көмүр кычкыл газды жутуп, кычкылтекти бөлүп чыгарат. Жер атмосферасында кычкылтек мына ушул себептен жок болуп кетпей, дайыма толукталып турат. Кычкылтектин орду абада эле эмес. Ал башка бир газ – суутек менен биригип сууну пайда

кылат. Жер кыртышындагы ар бир экинчи атом – кычкылтектин атому. Мындан 200 жылдай мурда адамдар кычкылтектин бар экендигин билишчү эмес. 1770-жылы гана химиктер кээ бир заттарды ысытканда бөлүнүп чыккан газ да шам абада күйгөндөй эле чатырап күйө тургандыгын алгачкы ирет байкашкан. Француз окумуштуусу Антуан Лавуазье бул газ жегич суюктуктардын – кислоталардын пайда болушуна активдүү катыша тургандыгын тапкан. Ошондуктан Лавуазье аны латынча «оксигениум» деп атаган. Бул болсо «кислотаны пайда кылуучу», «кислотанын теги» дегенди билдирет.

(185 сөз)

КЫРСЫКТАР

Бир күнү улуу ойлоп табуучу Эдисондун лабораториясынан өрт чыгат. Бул үрөйдү учурган өрт эле. Бардыгы кымкуут болушуп, эмне кылууну билбей шашкалактап калышат. Анткени лабораториянын ичинде көп жылдык изилдөөлөрдүн жана тажрыйбалардын материалдары бар болчу. Ал эми Эдисондун өзү болсо эч нерсе болбогонсуп, ал тургай өрттү жылмайып карап тура бериптир. Жанында турган баласына анын мындай жоругу таң каларлык сезилген. Ал атасынын эмнеге сүйүнүп жатканын түшүнгөн жок. Эдисон баласынын абалына түшүнгөн соң, энесин чакырып келүүнү өтүнөт. Ал шашып келе калганда, Эдисон өтө тамашакөй киши болгондуктан мындай деп сурайт: “Сен дагы эле менин аялымсыңбы, же эми аялым болбой калдыңбы?” Аялынан оң жооп уккандан кийин ал: “Карачы, менин сүйүктүүм, кандай кооз көрүнүш. Биздин бардык каталарыбыз жана адашууларыбыз күйүп жатат. Эми баарын кайрадан баштай алабыз”, - деген экен.

Даанышман жана кайраттуу адамдар, кала берсе, ийгиликсиздиктен да позитивдүү энергиянын булагын жаратышат, кыйынчылыктар аларга эрк жана чечкиндүүлүк багыштайт. Анан алар кайрадан алга умтулушат. Сиздер дагы ошондойлордон болуңуздар.

(148 сөз)

XI класс

I. 10 – класста алган билимдерин бышыктоо.

АДИЛЕТТИК

Атасы жумуштан келгенден кийин адатынча уулунун күндөлүгүн караса, бир сабактан “эки” алыптыр. Мунун жайын сураганда уулу: мурунку күнкү сабакта жолдошу экөө бир нерсеге алаксып, өтүлгөн темага жакшы көңүл бурбагандыктарын айтты. Кийинки күнү мугалим андан кечеги өтүлгөн теманы сурап калат. Бала берилген суроого жооп бере албай эки алат.

- Агайыңкы абдан туура, - деди атасы – адилеттик менен баа койгон.

Ошондой эле кандайдыр бир талаш маселени туура чечүү да адилеттикке жатат. Өткөн замандарда талаш маселелерди калыс аксакалдар, кийинчерээк бийлер, казылар чечүүгө милдеттүү болушкан.

Кыргыз элинин уламышында бир адилет карыя татаал талашты кантип чечкендиги жөнүндө айтылат. Ортолорундагы бир баланы талашкан эки эне (өгөй эне жана өз энеси) калыс аксакалдын алдына келишет. Экөөнүн тең койгон талаптары, айткан далилдери орундуу, туура экен. Калыс бир аз ойлонуп турат да: Менин айлам кетти, тек гана баланы тең жарып, экөөңө бөлүп берейин, туурасы ушул дейт. Анда өгөй эне: бөлсөң бөл, бирөөбүзгө эле кеткиче бөлүп алганыбыз оң деп макул боло кетет. Ал эми баланын өз энеси: - Жок, балага тие көрбөңүз, кайда жүрсө да аман болсун, мен баламды бердим,- деген экен. Анда карыя талашты адилеттик менен чечип, баланы өз энесине алып берген экен. Себеби, эне баласын эч убакта өлүмгө кыйбайт да...

Адилет болууга кичинекейинен көнгөн жакшы. Көргөн-билгендеринен жыйынтык чыгарып, адамдардын бири-бири менен болгон мамилелеринин, жасаган иштеринин туура же туура эмес жактарын териштирип, сергектик менен баалай билүүгө үйрөнгөн баланын сезими, ой-пикири адилеттикке багыт алып, калыптана берет. Качан да болсун адилеттик жеңет.

(231 сөз)

ГАПАР АЙТИЕВ

Көз алдына элестетип көрчү. Күкүктөнүп аккан чоң сууну жээктеген жол менен капчыгайды өрдөп атчан кетип бара жатасың. Оң тарабында да, сол тарабында да чокусу асман тиреген сүрдүү тоолор. Бетинде бир чымчым карасы жок мелтиреген жапжашыл күңгөй тоосун көз тоң карап болуп, оң тарабына көз чаптырсаң, карагайы жыш ажайып көрүнүшкө кабыласың. Ошондо ушул керемет көрүнүштүн сүрөтүн тартууну эңсейсиң, сүрөтчү болуп калбаганыңа өкүнөсүң. Сүрөтчүлүк – бул чоң өнөр, аны үйрөнүү үчүн атайын билим алуу керек. Андан кийин көп-көп сүрөт тартып талыкпай эмгектенүү керек.

Кыргыздын белгилүү сүрөтчүсү Гапар Айтиев бала кезинен сүрөт тартууга шыктуу болгон. Ал сүрөтчү болсом деген тилегине жетүү үчүн Москвадагы сүрөт окуу жайына кирип окуган. Адегенде портрет тартууга кызыккан. Анын “Атанын портрети”, “Түштүк кызы” деген туңгуч чыгармалары ошондо эле көпчүлүктүн көңүлүн бурган. Туулуп-өскөн жеринин сулуулугу аны чексиз сүйгөн сүрөтчүнү кайдыгер калтырган эмес. Ал бара-бара тоо арасындагы малчылардын, талаада эмгектенген дыйкандардын арасында көп болуп, кыргыз жерин, анын эмгекчил элин даңазалоонун үстүндө иштей баштады. “Көлдөгү кайык”, “Боз үйлөр”, “Фронттон кат”, “Пахта терүү” деген адепки пейзаж сүрөттөрү анын келечегинен көптү үмүттөндүргөн. Андан кийин “Жумгал өрөөнүндө”, “Жайлоодогу чак түш”, “Тоодогу кеч”, “Кыштак четинде” сыяктуу мыкты сүрөттөрдү тарткан. Сүрөтчү “Чабандар”, “Ысык-Көл – кыргыз деңизи” аттуу сүрөттөрү үчүн Кыргыз ССРинин мамлекеттик сыйлыгына татыктуу болгон. Айтиевдин пейзаж жанрындагы чыгармалары абдан көп. Анын сүрөттөрү 1934-жылдан бери Республикалык, союздук, эл аралык көргөзмөлөргө коюлуп келе жатат.

(218 сөз)

**I. Фразеологизмдер жана алардын бөлүнүштөрү.
Кыргыз тилинин лексикасынын байышы, негизги
багыттары, жолдору. Башка тилдерден кабыл алынган
сөздөр.**

АЛХИМИКТЕР

Сымап, темир жана жезди күмүшкө же алтынга айландырууга болот деп ойлошкон мезгил да болгон. Ал үчүн металлга өзгөчө зат – “кызыл арстан” (“философиялык таш” деп да аталган) кошуп эритсе, анда ал алтынга, ал эми “ак арстан” деген затты кошуп эритсе, күмүшкө айланат. “Кызыл арстан” бардык ооруну айыктыруучу, карыны жашартып, ал түгүл адамды өлбөс да кылуучу дары деген түшүнүк болгон.

Көп адамдар, алардын ичинде байыркы белгилүү илимпоздор да өздөрүн алхимиктер деп атап, “философиялык ташты” издегенине таң калууга болбойт. Алхимиктер колуна тийгенинин бардыгын: топуракты, кен күкүмүн, жаныбарлардын кургатылган ичеги-карынын, кыкты, жыгачтын кабыгын колба жана ретортарларына салып, узакка аралаштырып, анан булардын бардыгын ысытып, ага ар кандай суюктуктарды куюп көрүшкөн, кайнатышкан... Ошондой эле алхимиктер түрдүү дуба окуп, ал ушул аралашманын сырдуу “философиялык ташка” айланышына жардамы тиет деп ишенишкен. Бирок, ошол “касиеттүү таштын” кандай экендигин эч ким билген эмес.

Король, султандар алхимиктер табуучу байлык жөнүндө угушуп, аларды сарайларына чакырышып, коргондору менен сарайларына алар үчүн лаборатория салдырышкан. Алардан мүмкүн болушунча көп алтын жасап берүүнү гана талап кылышкан. Бирок алхимиктер эч кандай алтын жасай алышкан эмес.

Алхимиктердин жаңылыштыгы азыр бизге белгилүү болсо да, аларды келекелөөгө болбойт. Алхимия менен нагыз илимпоздор да иш жүргүзүшкөн. Алардын натыйжасында металлдардын жана башка заттардын көп касиеттери ачылып, боңк, тери иштетүүчү заттар жасалган. Айнек, эмаль, куйма, кислота, жегич, дары-дармек препараттарын алуунун жолун ачышкан. Алар көптөгөн лабораториялык приборлорду, мисалы,

буулантып бөлүүчү кубдарды, жылыткыч мештерди ойлоп табышкан.

(223 сөз)

БҮБҮСАРА

Эненин көптөн күткөн тилеги орундалып, Бүбүсара Ленинграддан келгенине бир айдан ашып калган. Ошентсе да эненин балага болгон сагынычы али тарабады. Кызынын баскан-турганына көз салып, ичи-боору эзилip, өз алдынча жалынат. Кызым окуп, билим алып адам болсо деген үмүт менен атасы экөө аны былтыр эле шаарга алып барганы эсине түшөт. Фрунзенин (Бишкектин) чоң көчөлөрүн жөө кыдырып интернат таппай жүрүп, парктын ичиндеги жайкы театрға туш болушкан эле. Театрда окууга өтүүчү балдарды комиссия карап кабыл алып жаткан. Ак жуумал, бойтойгон, татынакай кыз комиссияга дароо эле жагып калды, анын үстүнө ал комиссиянын сыноосунан да жакшы өттү. Ошентип кыздын тилеги ордунан чыгып, ал Ленинграддагы хореография окуу жайына бармак болду. Эне кызынын кайсы окууда окуп жүргөнүнө кызыкпаган. Тек гана анын татынакай жарашыктуу кийимине, ата-энесин сагынбай дени сак жүргөнүнө кубанды. Кайда жүрсө аман жүрсүн, балам жаман мектепке туш болбоптур деп ичинен кубанып тим болгон.

Табиятынан эмгекчил, тырышчаак, кичи пейил, мүнөзү назик Бүбүсара бат эле театр жамаатынын сүймөнчүлүгүнө айланды. Ал өз кесибин жандай сүйүп ардактаган таланттуу бийчи болуп өсүп чыкты. Бейшеналиева улуттук жана классикалык балет спектаклдеринде ар кыл мүнөздөгү образдардын бүтүндөй бир галереясын жаратып, өзүнүн көп кырдуу артисттик талантын ар тараптан ачууга жетишкен. Ал Раухвергердин “Чолпон” балетинде Айдайдын, Чайковскийдин “Ак куу көлүндө” Одетта-Одиллиянын, “Уйкудагы сулуусунда” Авроранын, Прокофьевдин “Ромео менен Жульеттасында” Жульеттанын, Минкустун “Дон Кихотунда” Китринин, Пуньинин “Эсмеральдасында” Эсмеральданын жана башка көптөгөн партияларды аткарган.

(216 сөз)

ЭГЕР МЕН АЗЫР ЖЕТИДЕ БОЛСОМ...

Мен өзүмдүн наристе курагымды ар дайым эскерем.

Менин жети жаш курагымда окуу, бала бакчага баруу дегендин эмне экенин билчү эмеспиз. Эртең менен туруп шамшум этер замат бирин-экин малды жайытка карай айдап же пахтакер апаларыбызга барып, анын артынан калбай жүрөр элек. Энелерибиз эс алып чайга отурганда биз чаң-топуракка аралашып оюнга кирер элек. Болгон оюнубуз - «Бекинмей», анан «Тап качмай». Айылыбызда клуб, мончо жок эле.

Мен мектепке он жашка чыкканда араң бардым. Демек, үч жылга кечигип кат тааныдым. Ойлойм да өкүнөм, бирок ал кездин болгон мүмкүнчүлүгү ушу турбайбы. Китеп, дептер, карандаш дегендер да жетип жетпейт.

Бир топ нерседен кемчил болгон бала кезимди эскерем да минтип ойлойм: эгер мен азыр жетиде болсом, албетте, мектепке бармакмын. Санаганды, окуганды, ал тургай калем кармап, бир нече сөздөрдү жазганды үйрөнүп алмакмын. 1-сентябрь күнү эле доскага чыгып, «Алиппеден» бир аз окуп берсем, эжейим мактамак:

- Көрдүңөрбү, балдар, тырышчаак кандай болот. Жалкоо, оюнкураак болсо минтмек эмес...,-деп.

Анан мен ошо күндөн баштап жакшы окумакмын. Адабий китептер менин ажырагыс досум болмок. Окуй бермекмин, окуй бермекмин... Анткени акылдын баары китепте экен. «Кийин окуп алармын, китеп кайда качмак эле» деп жүрө берген балдарга таңмын.

Пахта – менин ышкым түшкөн өсүмдүгүм. Пахтачылык – сүйгөн кесибим. Азыр мен силердей наристе болсом, пахтага жан досумдай мамиле кылууга үйрөнөр элем. Аны бапестей билген, ал үчүн бүткүл күч-кубатын жумшай билген адамдардын эл алдындагы кадыры канчалык экендигин көз алдыңарга элестетип көргүлөчү.

(224 сөз)

МЫРЗАГУЛ ЖАНА СУЛТАНМУРАТ

Баарыдан мурун Мырзагүлдүн сулуулугун жазайын деди, “бул айылда, атүгүл бүт дүйнөдө Султанмурат жактырган сенден сулуу жок” –деп жазмакчы болду. “Класста отуруп, сени гана тиктей бергенден башка мага бул дүйнөдө жыргал жок” –демекчи болду. “Бирок азыр шарт башка, десант болуп мектепке бара албай калдым, качан барарым белгисиз. Ошол үчүн сени кээде гана көрүп калам да, кайра көргүчө сагынып, кыйналып жүрөм” деген ойлорду жазмак болду. Сагынганы ушунчалык, кээде каңырыгы түтөп ыйлагысы келет. Кээде каңырыгы түптөп кетмеги чын болчу, бирок аны катка жазып, жашыктыгын моюнга алыш эркектин иши эмес да. Ал эмес, окуп жүргөн кездеги кай бир оройлугун, кээде олдоксон тийишип өткөн учурларын түшүнүү керек эле. Андай учурларда Мырзагүл бекер эле жаа бою качып жүргөн, себеби Султанмурат сыртынан оройлонгону менен, ичи жылып, жүрөгү элжиреп келип тийишчү. Мына ушуну жазыш керек эле. Баягы кардуу бороондо ат чаап, сомдомо Анатай башка балдардан мыкты көрүнгүсү келип, бирок андан аркысы эмне болгонун Мырзагүл өзү көрбөдү беле, жиндилигинен Октуруну аксатып салганын эскерте кетиш керек. Анан ток этер жери, ошондо жоон топ окуучулардын ичинен Султанмурат сүйгөнүн жазбай тааныганын, чындап сүйөрүн мына ошондо билгенин, балдар болсо ылдый чуркаганда Мырзагүл да кулачын жайып, учкан куштай боюн таштап жүгүргөнүн өмүр бою жүрөгүнө элес кылып батырып алганын жазмак болду. Кулачын жайып, дөңдөн ылдый жүгүрүп келаткан Султанмураттын сүйгөн сулуусу эле, сулуусу эмес шаркыратмадай куюлган, жалындай алоолонгон, комуз күүсүндөй сезим өйүткөн сүйүүсү деп жазмак болду...

(221 сөз)

II. Стил жана стилистика.

МҮНҮШКӨР

Мүнүшкөр – алгыр куштарды (бүркүт, ителги, карчыга, кыргый, турумтай) таптап, үндөккө келтирип, илбээсин менен андарга сала турган киши.

Куштарды таптоодо алгыр куштардын кичине-чоңуна, алгырлыгына карата бири-биринен бир аз айырмаланат. Алардын өзүлөрүнө жараша мүнүшкөр билгичтик менен мамиле жасайт.

Бүркүт таптоо. Мүнүшкөрдүн эң жетиги жана барктуусу – бүркүтчү. Уядан алынган бала бүркүттү таптоо, колго үйрөтүү, үндөккө келтирүү негизинен төрт баскычта жүргүзүлөт.

1-баскыч. Бүркүт өз ээсинин чакырыгына жана үндөөсүнө келгенге үйрөтүлөт. Бүркүттү түрдүү кырдаалда чакырып, чакырыкка келген сайын бир кесимден эт сугунтуу керек.

2-баскыч. Түлкүнүн узун жипке байланып, жерге сүйрөтүлгөн куйругу чырга деп аталат. Бүркүт учуп барып аны басып калууга тийиш. Баскан сайын, бүркүткө эт сугунтуу керек. Ушул баскычта томогону көндүрүлөт.

3-баскыч. Талаага мүнүшкөрдүн шакирти чырга сүйрөтүп чыгат да, жүрүшүн улам тездетет. Томогосу алынган бүркүт тез учуп барып аны басып калууга үйрөнөт.

4-баскыч. Мүнүшкөрдүн шакирти түлкүнүн же суурдун мурда союлуп, саман шыкалып даярдалган терисин узун жипке байлап, ат менен сүйрөтүп жөнөйт. Мүнүшкөр колунда конуп турган бүркүттүн томогосун алганда бүркүт учуп барып чырганы басып калат. Бөлтүрүк, түлкүнүн бачикиси, бөжөк сыяктуу андарды тирүүлөй чокутуп оозандырат, бул бала бүркүттү аңга оозантуу деп аталат.

Кармалган бүркүткө адегенде томогу салып, аны курмеге кондурут, уйкусун алып, ач кармайт. Бир нече күндөн кийин эпке келип, жем таргат, чакырганга келет. Бул процесстер бир нече жолу кайталанат. Алгыр куштар тапка жакшы киргенде майда илбээсин, андарга салынат.

(214 сөз)

АСТРОНОМИЯЛЫК БИЛИМДЕРИ

Кыргыз маданиятындагы жетишкендиктердин бири-элдик эсепчилик, башкача айтканда астрономиялык билимге ээ болгондугу. Алар Айга, Күнгө кылдат байкоо жүргүзүп келген байыркы элдерден. Элдик эсепчилер жылдыздардын жайгашуусун, жыл мезгилинде өзгөрүп турушун так байкашкан. Жаратылыш сырларын өздөштүрүү малын чыгашасыз багуу үчүн зарыл болгон. Жылдыздардын өздөрү атаган аттары болот. Үркөр, Толтойдун огу, Үч аркар, Чоң Жетиген, Кичи Жетиген, Алтын казык, Сары жылдыз, Чолпон, Тараза, Балбылдак жылдыз, Саманчынын жолу сыяктуу жылдыздарга карата убакытты, багытты аныкташкан. Үркөрдүн жердеги тиричиликке таасир этерин байыртадан эле билишкен. Үркөр батышта жерге жакындаганда жаз келет, Үркөр батмайын жерге жылуулук кирбейт, таң алдында чыкканда жай бүтөт, шүүдүрүм түшөт. Үркөр көтөрүлгөндө күз келип, так төбөгө келгенде кыш ортолоп калат. Үркөр кышында даана көрүнүп, апрелдин орто ченинен баштап көрүнбөй калат. Ай сөзсүз түрдө Үркөр топ жылдызына жакындап, тогошкон учурда жаңырат. Ай сайын Айдын Үркөр топ жылдызына жакындашуусу “Тогоол” деп аталат. “Тогоол”-бул кыргыз элинин көп жылдык байкоолоруна негизделген өзүнчө бир астрономиялык билими-Ай календары болуп эсептелет. Тогоол жыл сайын бир күнгө туура келбейт, өзгөрүп турат. Тогоол күндөр адамга гана эмес, жан-жаныбарларга да жагымсыз, ал түгүл алар үнкүрлөрүнөн чыгышпайт. Оорулуу адамдар шалдырап, эч нерсеге көңүлү чаппай калганын баамдашат. Айлардын атын “тогоол” аты менен атоо кыргыздарга гана таандык.

*(213 сөз, Ысмайыл Кадыров Кыргыз маданиятынан
тамган тамчылар)*

III. 5-11 класстарда өтүлгөн материалдарды системалаштыруу жана жалпылаштыруу.

МҮЧӨЛ, ЖЫЛ СҮРҮҮ

Кыргыздар туулган күнүн белгилеген эмес, жашын 12 жаныбардын аты менен аталган элдик календарь менен эсептешкен. Демек, мүчөл жылдарын гана белгилешкен. Ар бир 12 жыл өткөндөн кийин адам бир мүчөлгө толот. Адам 12ге толуп, 13кө кадам шилтегенде- 1 мүчөлү, 24кө толуп, 25 ке кадам таштаганда 2 мүчөлү, ошентип, 37 үч мүчөлү, 49 төрт мүчөлү, 61 беш мүчөлү, 73 алты мүчөлү, 85 жети мүчөлү, 97 сегиз мүчөлү жана башка ушул сыяктуу болот. Ошентип, ар 12 жыл өткөн сайын кыргыздар “адамдын катары келди” деп коркушкан. Башкача айтканда, мүчөл менен кошо оору же бактысыздык, майда кырсык, чыгаша, өлүм кошо келет деп эсептешкен. Ошондуктан, мүчөл жылында түлөө кылышкан. Ал үчүн арпаны, буудайды сокуга жанчып, түгүнөн ажыратышат. Жети даамдын башы кошулган “чоң көчө” жасашат. Айыл-апаны чакырып, көчө ооз тийгизишет. Тышка от жагып, мүчөлгө толгон адамды ошол оттон аттатышат. Эски кийимдерди ошол өрткө өрттөшөт. Айрыкча, биринчи мүчөл белгиленип, баланын күч-кубатка толгонун, балакатка жеткенин белгилөө жана жамандык болбосун деген максатта аяк тептиришкен. Аны сындыра тебүүдө балага “мен сынгыча сен сын” деп айттырышкан. Ал балага келген кырсык, сынган буюм менен чыгып кетсин деген ырым. Мүчөл жашка толгондо кары дебей, жаш дебей кызыл ич кийим кийиши керек дешет. Белгилүү адис Торон Жумаевдин пикири боюнча мүчөл жашты февраль айында ай жаңыргандан кийин белгилөө керек. Аны мүчөл деп атап, адамдын жашын эсептешкен. Ал жыл сүрүү деп да аталган.

(215 сөз, Ысмайыл Кадыров. Кыргыз маданиятынан тамган тамчылар)

ЧЕЧКОР

Кыргыз элинин күркүрөгөн күздө эгин бышып, орулуп, теминип бастырылып, кырман сузарда өткөрүүчү түшүм майрамы

—Чечкор. Бул күнү таза кийинишип, тазаланган данды кырманга додолоп үйүп, саманын бөлүп, кырымды тазалашкан. Андан кийин төмөнкүдөй ырым-жырымдарды жасашкан. Кырман ээси додолонгон кызылдын үстүнө чыгып, жыгачтан жасалган чен идиш менен ортосунан сузуп алып, үйлөнгөн данды тегерете сээп чыгат. Андан кийин үйлөнгөн кызылдын орто ченинен жыгач күрөктүн сабы менен оң жагын көздөй туурасынан чиет. Бул Баба дыйкан менен Кыдыр аке келсе, кызылды айлана ушул чийин менен басып береке берсин деген тилеги. Андан соң үйлөнгөн кызылдын чокусу аркылуу бел сызыгына чейин кесилишкен эки чийин түшүрөт. Анан кызылдын кыбыла тарабындагы бөлүгүнө чен идишти батырып, күрөктү, айрыны жана шыпыргыны сайып коёт. Кырман ээси дандан толтура сузуп, өзүнчө жерге төгөт. Бул бей-бечараларга берилет. Андан кызылдын жанына күрөктүн бетине жандык муздап, канын кырманга чачып, күрөк, айры, шыпыргыга сүйкөшөт. Этин ошол жерден бышырышып, кошуна-колондор чогулуп жешет. Кырымды түнгө калтырып, эртеси ташып кетишет. Чечкор учурунда кырманга ит келсе кубалашпайт, жылан келсе ак чачып кетиришет. Ушул учурда кырманга келген киши “Чечке береке!” деп айтат. Бул майрам алынган дандын берекесин берсин, токчулук, молчулук кошо келсин деген тилектери. Майрамга катышкандар тилек ырларын ырдашат.

*(197 сөз, Ысмайыл Кадыров. Кыргыз маданиятынан
тамган тамчылар)*

АБИТУРИЕНТ ИНИМЕ

Сен он бир жыл мектепте окуп, бардык илимдердин негиздери менен кабардар болуп, өзүңө ылайыктуу, колундан келе турган, көңүлүңдү дегдетип, жүрөгүңдү өйүгөн кесипти отуз ойлонуп, тогуз толгонуп жатып тандап, ошонун артынан түшүүгө биротоло бел байлагандырсың.

Эмнеси болсо да документтеринди даярдап, кайсы бир окуу жайга тапшыра тургандыгың анык. Эми документтеринди тапшыраар алдында келечегин жөнүндө дагы бир жолу ойлон. Өзүң тандаган кесиптин артынан түшүүгө кудуретиң жетеби, эгер окуп бүтүп алсаң, анын өтөөсүнөн чыгып, элге пайдалуу иш жасай аласыңбы? Албетте, аны келечек көрсөтөт дечи, бирок

келечектин боосу сенин азыркы чечиминден келип чыгаарын унутпа. Эгер колундан келбесине көзүң жетсе, же ошол кесипке көөнүң чаппаса, тек гана башкалардын кеңеши же кыстоосу менен, ал оюндан кайт. Өз алдыңча ойлонууга аракет кыл. “Мойнунан байлаган ит ууга жарабайт” деген ылакапты эсиңе түй. Сылаңкороздонуп кийинүү, утурумдук көңүл көтөрүүгө кызыгып ичкилик ичүү, айрым оозу бош адамдарды туурап, ооз көптүрө сүйлөө эч качан оң жолго алып барбайт. Андан көрөкчө өмүрү өрнөк адамдардын кесибин, алардын жасаган иштерин ат үстүнөн баалабай, тереңирээк үйрөнүүгө аракет кыл. Алардын баскан жолу сага өрнөк гана болбостон, сабак болууга тийиш. Аларды терең үйрөнгөнүң кесип тандооңо кеңири көмөк болот.

Сенин кесип тандооң мамлекеттик маанилүү иш экенин түшүн. Анткени кесибин сенин коомдо ээлеген ордунду аныктайт, талантыңды көрсөтүүчү шам чырак, келечегине салынган даңгыр жол болот. Сенин өзүңө кесип тандооң, көңүлүң сүйгөн кесипте үзүрлүү эмгектенгендигиң өзүңө гана эмес, өзгөлөргө да маанилүү пайда келтирет.

(223 сөз, Ысмайыл Кадыров. Кыргыз маданиятынан тамган тамчылар)

КИТЕП, БИР УУЧ ҮРӨН, БИР КУМУРА СУУ

Илгери, илгери чыгышта бир адам жашаптыр. Ошол адам акылы ашып-ташыган даанышманга келип, минтип сураган экен: “Балдарым бактылуу болсун үчүн эмне жасоом керек?”. Даанышман минтип жооп бериптир:

“Эгерде балдарым токчулукта жана жыргалчылыкта жашасын десең, анда алардын куржунуна тамак-аш салып бер. Бирок, мындай жыргал бир күнгө гана созулат. Эртеси алар эмне жегенин унутуп калат.

Эгер балдарым жыргалчылыкта бир жума жашасын десең, алтын жип менен кыюуланган кымбат кийим-кече сатып бер. Бирок бир жумадан кийин бул кийим жаңы экенин унутуп, эски буюмдай эле эсептеп калат. Ата катары жасаганың текке кетет.

Эгер балдарыңдын бактысы бир айга созулсун десең, аргымак сатып бер. Бирок бир нерсени унутпа, бир айдан кийин аргымакты жоорутуп, эшек катары минип калат.

Эгер балдарымдын жыргалчылыгы бир жылга улансын десең, аларга жакшынакай үй сатып бер. Бирок унутпа: жыл айланбай алар бул үйгө көнө түшүшөт да, короо-жайыңды жакшылап карабай калат.

Эгер балдарым өмүр бою жакшы жашасын десең, алардын куржунуна үч нерсени салып бер: китеп, бир ууч үрөн, бир кумура суу. Себеби, китеп-билим булагы, бир ууч үрөн-токчулук менен талбаган эмгектин белгиси, бир кумура суу-эркиндиктин жана жашоонун белгиси.

Ошентип, байыркы акылмандын акылы боюнча адамдын бактысы, адамдын руханий эркиндиги билимге, эмгекке байланыштуу экен.

(186 сөз, Кызыма кырк нуска. Түз.:Ж. Умарова)

Мазмуну

Жат жазуу жөнүндө.....	3
5-класс.....	9
6-класс.....	20
7-класс.....	28
8-класс.....	36
9-класс.....	47
10-класс.....	56
11-класс.....	64

Акматов Кыялбек, Шадыева Эркеайым

КЫРГЫЗ ТИЛИ БОЮНЧА ЖАТ ЖАЗУУЛАР

Жооптуу редактору: **Б.Абдухамидова**

Техредактору: **А.Тойчубаев**

Компьютердик калыпка салган: **Нурлан Сатыбаев**

Топтошурган: **Ыкыбал уулу Элдияр**

Терүүгө 3.01.2016-ж. берилди. Басууга 20.01.2016-ж. кол коюлду.

Офсет кагазы. Форматы 60 х84 ^{1/16} 4,75 басма табак.

Нускасы 1000.
